

Αρχιμ. Παντελεήμων-Γ. Τσορμπατζόγλου

**Γερμανός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (±650-730) και
Στέφανος, μητροπολίτης Συνής ή Σιουνίκ (±685-735)***

Η προσωπικότητα και το έργο του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανού συνήθως μελετάται σε συνάρτηση με τα γεγονότα της πρώιμης Εικονομαχίας του Λέοντος Γ', με συνέπεια να είναι ελάχιστα γνωστή η δράση του πριν από την εποχή αυτή. Δεν είναι πρόθεση του παρόντος να καλύψει το κενό αυτό, παρά να εντοπίσει κάποιες πτυχές της δράσεως του Γερμανού πριν από την Εικονομαχία, οι οποίες συμβάλλουν στην πληρέστερη κατανόηση της προσωπικότητας και του έργου του. Οι πενιχρές πληροφορίες από τον Βίο και οι σποραδικές μνείες σχετικά με τον Γερμανό στα ιστοριογραφικά έργα εμπλουτίζονται, ωστόσο, από την αλληλογραφία που ανταλλάχθηκε με τους Αρμενίους, σε κάποιον χρόνο λίγο πριν την έκρηξη της Εικονομαχίας, ελάχιστα γνωστή και ουδόλως αξιοποιημένη από την έρευνα, εξ όσων γνωρίζω¹.

Ιστορικά, η πρώτη βεβαιωμένη μαρτυρία για τον Γερμανό σχετίζεται με τη συμμετοχή του στη σύνοδο, μάλλον *σιλέντιον*, το οποίο συγκάλεσε ο Βαρδάνης-Φιλιππικός το 712, προκειμένου να επαναφέρει τον Μονοθελητισμό ως επίσημο δόγμα, και στην οποία συμμετείχε ως μητροπολίτης Κυζίκου. Ωστόσο, ενώ μαρτυρείται η συμμετοχή του στην παραπάνω σύνοδο, αδιευκρίνιστοι παραμένουν οι λόγοι της παρουσίας του στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια της συμμετοχής

* Ανακοίνωση στο *ΛΕ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (Θεσσαλονίκη, 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 2014).

¹ Για τον Γερμανό γενικά, τις πηγές, τον προβληματισμό και τη βιβλιογραφία, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού (711-713)*. Η Μονοθελητική σύνοδος του 712 και η εμπλοκή των επισκόπων Γερμανού Κυζίκου και Ανδρέα Κρήτης, *Κόσμος - Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.* 1 (2012) 229-304, σ. 272-278 (στο εξής: Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού*).

του στη σύνοδο-σιλέντιον². Βέβαιο πάντως είναι ότι η εκλογή του ως Κυζίκιου πρέπει να συνέβη μετά την παλινόρθωση του Ιουστινιανού Β'³, δηλαδή στο διάστημα μεταξύ καλοκαιριού και φθινοπώρου του 705⁴, όταν διήνυε το 37^ο έτος της ηλικίας του⁵.

Η επόμενη είδηση σχετίζεται με την εκλογή, εκ μεταθέσεως, του Γερμανού στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, κατά το δεύτερο έτος της βασιλείας του Αναστασίου-Αρτεμίου, δηλαδή την 11^η Αυγούστου του 715⁶.

Ο Γερμανός εμφανίζεται ξανά να διαδραματίζει σοβαρό ρόλο ως προεξάρχων της αντιπροσωπείας, η οποία συνάντησε τον επελαύνοντα Λέοντα Ίσαυρο στη Χρυσούπολη προκειμένου να μεσολαβήσει για την παράδοση της Κωνσταντινουπόλεως και την ασφαλή απομάκρυνση του αυτοκράτορος Θεοδοσίου. Ο Λέων, τότε υποσχέθηκε στον Γερμανό την ασφάλεια του Θεοδοσίου και ταυτόχρονα την πιστή τήρηση των Ορθόδοξων δογμάτων⁷ και έτσι εισήλθε αμαχητί στην Κωνσταντινούπολη και στέφθηκε αυτοκράτορας πανηγυρικά στην Αγία Σοφία την ημέρα του Ευαγγελισμού του 717⁸.

Άθελά του, λοιπόν, ο πατριάρχης Γερμανός βρέθηκε στο μεταίχμιο δύο κόσμων και εποχών· σύντομα όμως θα διαπίστωνε ότι η εμπειρία της αυταρχικής διακυβερνήσεως του Βαρδάνη-Φιλιππικού ωχριούσε μπροστά στη νέα κατάσταση που εγκαινίασε ο Λέων Γ' Ίσαυρος.

². Βλ. Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού 239-252.

³. Για τα προβλήματα των πηγών και του χρονικού προσδιορισμού των γεγονότων βλ. Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τ. Ε': *Κωνσταντῖνος Δ' (668-687)*, Ἀθήναι 1974, σ. 129-130 (στο εξής: Α. Στράτος, *Βυζάντιον*). – Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού 274-276. – Constance Head, On the Date of Justinian's Restoration, *Byzantion* 39 (1969) 104-107. – Της ίδιας, *Justinian II of Byzantium*, Madison 1972, σ. 108-112.

⁴. *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, έκδ. C. Mango [Dumbarton Oaks Texts 10 – Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13], Washington, D.C. 1990, 42.66-69. – *Theophanis Chronographia*, έκδ. C. de Boor, τ. I-II, Lipsiae 1883-1885, τ. I, σ. 382.14-16 (στο εξής: Θεοφάνης). Για τον προσδιορισμό του χρόνου, βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον* 51.

⁵. Βλ. Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Ο Ανδρέας Κρήτης (660-740) και ο πιθανός χρόνος συγγραφής του Μεγάλου Κανόνος (CPG 8219), *Βυζαντινά* 24 (2004) 7-42, σ. 16-18 (στο εξής: Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Ο Ανδρέας Κρήτης [660-740]). – Του ίδιου, Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού 273 σημ. 140.

⁶. Θεοφάνης 384.19-385.4.

⁷. Θεοφάνης 390.20-25.

⁸. Βλ. W. Treadgold, Seven Byzantine Revolutions and the Chronology of Theophanes, *Greek Roman and Byzantine Studies* 31 (1990) 203-227, σ. 223.

Ἐπιστολή πρὸς Ἀρμενίους

Αφορμή για την έρευνα αυτή αποτέλεσε η Ἐπιστολή πρὸς Ἀρμενίους του Γερμανού, η οποία εκδίδεται στην *Ελληνική Πατρολογία* σε λατινική μετάφραση ομωνύμου έργου, όπως σημειώνει στην εισαγωγή ο Ag. Mai⁹. Της επιστολής αυτής δεν σώζεται το ελληνικό πρωτότυπο· υπάρχει μόνον η αρμενική μετάφραση, η οποία συμπεριλαμβάνεται στην αρμενική *Βίβλο τῶν Ἐπιστολῶν*, μία συλλογή επιστολῶν θρησκευτικού-δογματικού χαρακτήρος του 6^{ου} και 7^{ου} αι., με ὄχι συνεπή χρονολογική σειρά¹⁰. Στην παραπάνω συλλογή η επιστολή εκδίδεται με τον αριθμό 86 και με τον τίτλο: «*Μολυβδόβουλλος ἐπιστολή τῶν Ῥωμαίων Χαλκηδονείων περὶ ἐνώσεως τῆς πίστεως, σταλείσα ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως [Γερμανού] πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, τὴν ὁποῖαν ἐκόμισεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἐπίσκοπος Συνής Στέφανος*». Η επιστολή, ὡς αναγράφεται, κομίσθηκε στην Ἀρμενία ἀπὸ τον Στέφανο, μετέπειτα μητροπολίτη Σιουνίκ ἢ Συνής, και προκάλεσε συζήτηση, η οποία αποτυπώνεται στην επίσημη ἀπάντηση που συνέταξε ο ἴδιος ο Στέφανος και η οποία συνεκδίδεται στον παραπάνω τόμο ὡς επιστολή με αριθμό 87: «*Ἀπόκριση τοῦ Στεφάνου, ἐπισκόπου Συνής πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό*»¹¹.

⁹. PG 98, col. 135-146.

¹⁰. Βλ. Χρ. Μ. Μπαρτζιάν, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς Ἀρμενικὰς πηγὰς* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 18], Θεσσαλονίκη 1981, σ. 56 (στο ἐξῆς: Χρ. Μ. Μπαρτζιάν, *Τὸ Βυζάντιον*). – R. W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, Turnhout 1995, σ. 104-105 (στο ἐξῆς: R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature*).

¹¹. *Βίβλος τῶν Ἐπιστολῶν (Girk' T'ghl'ots')*, Tiflis 1901, σ. 358-395 (στο ἐξῆς: *Βίβλος τῶν Ἐπιστολῶν*). Νέα ἐκδοση ἀπὸ τον N. Bogharean, Jerusalem 1994, ο οποίος δεν ἀκολουθεῖ τη σειρά της ἐκδόσεως της Τιφλίδος. Πολλές ἀπὸ τις ἐπιστολές, ὄχι ὁμως αὐτές που μας ἐνδιαφέρουν, ἔχουν μεταφρασθεῖ σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες: M. Tallon (ἐκδ.), *Livre des lettres (Girk' T'l'oc), documents arméniens du Ve s.*, Beyrouth 1955. – L. Frivold, *The Incarnation. A Study of the Doctrine of the Incarnation in the Armenian Church in the 5th and 6th Centuries according to the Book of Letters*, Oslo 1981. – Nina Garsoïan, *L'Église arménienne et le grand schisme d'Orient* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 574 – Subsidia 100], Louvain 1999 (στο ἐξῆς: N. Garsoïan, *L'Église arménienne*). Ἀκόμη, βλ. A. B. Schmidt, Das armenische „Buch der Briefe“. Seine Bedeutung als quellenkundliche Sammlung für die christologischen Streitigkeiten in Armenien im 6./7. Jh., στο *Logos. Festschrift für Luise Abramowski zum 8. Juli 1993*, ἐκδ. H. Chr. Brennecke - E. L. Grasmück - Chr. Marksches, Berlin - New York 1993, σ. 511-533. – M. van Esbroeck, L'impact de l'écriture sur le Concile de Dwin de 555, *Annuaire Historiae Conciliorum* 18 (1986) 301-318 (= του ἴδιου, *Aux origines de la Dormition de la Vierge. Études historiques sur les traditions orientales* [Variorum Collected Studies Series 472], Aldershot 1995, XI). – Του ἴδιου, Le manifeste de Jean III le Nicéote en 505 dans le "Livre des Lettres" arménien, *Revue des Études Arméniennes* 24 (1993) 27-46.

Οι τίτλοι, πέρα από το περιεχόμενο που θα συζητήσουμε παρακάτω, μας εισάγουν και εντάσσουν τον χρόνο, τον χώρο και τους πρωταγωνιστές της αλληλογραφίας. Επιπλέον, η επιστολή του Γερμανού παρέχει πολλές και διαφωτιστικές επιπρόσθετες λεπτομέρειες: 1) αναφέρεται ως μολυβδόβουλλος¹², 2) καταγράφεται η διαδρομή της επιστολής στην Αρμενία, 3) ονοματίζεται ο κομιστής, ο Στέφανος με τον ετεροχρονισμένο τίτλο του επισκόπου Σιουνίκ ή Συνής, αλλά 4) δεν αναγράφεται ο παραλήπτης. Πάντως είμαστε ευτυχείς, διότι στη συλλογή των Zacos-Veglery έχει διασωθεί ένα μολυβδόβουλλο του πατριάρχου Γερμανού, όπου παριστάνεται στη μία όψη αγένειος –καθότι ευνούχος– και στην άλλη υπάρχει το μονόγραμμά του¹³.

Πριν όμως μελετήσουμε τα σχετικά με την αλληλογραφία του πατριάρχου Γερμανού με τους Αρμενίους, θα αναφερθούμε σύντομα στην ιστορία των Βυζαντινο-Αρμενικών σχέσεων. Ορδόσημο στην εξέλιξη των σχέσεων αποτελεί η μη αποδοχή εκ μέρους των Αρμενίων της Δ΄ Οικουμενικής (451), και φυσικά των υπολοίπων εν συνεχεία συνόδων, γεγονός το οποίο μοιραία κατέταξε την Αρμενική Εκκλησία στη χορεία των Αντιχαλκηδονίων Εκκλησιών της Ανατολής για τους Βυζαντινούς¹⁴.

¹² Για την ιστορική αξία των μολυβδοβούλλων, πρόχειρα, βλ. Ν. Οικονομίδης, Τα βυζαντινά μολυβδοβούλλα ως ιστορική πηγή, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 62 (1987) 240-255. – Βάσω Πέννα, Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: Ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20 (1998) 261-274. – Δ. Τσονγκαράκης, *Εισαγωγή στη βυζαντινή σφραγιδογραφία*, Αθήνα 1999. – Ι. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 163. – J.-C. Cheynet - Beatrice Caseau, Sealing Practices in the Byzantine Administration, στο *Seals and Sealing Practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2-3, 2009*, εκδ. I. Reguluski - K. Duistermaat - P. Verkinderen [Orientalia Lovaniensia Analecta 219], Leuven - Paris - Walpole, MA 2012, σ. 133-148.

¹³ L. Lamza, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730). Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen* [Das östliche Christum N.F. 27], Würzburg 1975, σ. 202 (στο εξής: L. Lamza, *Patriarch Germanos I.*). Για την σφραγίδα, βλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. I, Basel 1972, αρ. 1300 (στο εξής: G. Zacos - A. Veglery, *Seals*).

¹⁴ Η ονομασία ποικίλλει και εξαρτάται από την οπτική γωνία του γράφοντος: έτσι, λοιπόν, ονομάζονται Αντιχαλκηδόνιες, ή Προχαλκηδόνιες, ή Μονοφυσιτικές, και τελευταίως κάποιοι προτιμούν τον όρο Μιαφυσιτικές βλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik' (c.685-735): Redefining Armenian Orthodoxy Under Islamic Rule*, στο *Heresy and the Making of European Culture. Medieval and Modern Perspectives*, εκδ. A. P. Roach - J. R. Simpson, Farnham 2013, σ. 355-381, edw 355 (στο εξής: I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik'*). Για τους Βυζαντινούς, πάντως, θεωρούνταν συλλήβδην Μονοφυσιτικές. Μετά την απόρριψη του

Μετά τις Αραβικές κατακτήσεις του 7^{ου} αι. οι πολιτικές συνθήκες στην Αρμενία ήταν πολύ δύσκολες, αφού μονίμως βρισκόταν κάτω από την ασφυκτική πίεση του Χαλιφάτου, σταθερή πολιτική του οποίου ήταν να αποτρέψει οποιαδήποτε επικοινωνία και συνεννόηση με την Κωνσταντινούπολη, ακόμη και στα θεολογικά θέματα.

Σημείο καμπής στις σχέσεις με τους Αρμενίους αποτελεί η Πενθέκτη Σύνοδος, την οποία συγκάλεσε ο Ιουστινιανός Β΄ (691/692) και νομοθέτησε μεταξύ των άλλων και για τους Αρμενίους ερήμην τους. Αν κρίνουμε πάντως από τις καταγεγραμμένες αντιδράσεις εκ των επισήμων της Μεγάλης Αρμενίας, θα πρέπει να επιβάρυνε πολύ τις εκατέρωθεν σχέσεις¹⁵.

Την εποχή της πατριαρχίας του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως, στις αρχές του 8^{ου} αι., οι σχέσεις με τις Αντιχαλκηδόνιες Εκκλησίες της Ανατολής είχαν προ πολλού παγιωθεί, όχι μόνον για λόγους δογματικούς, αλλά και για πρακτικούς, δεδομένου ότι από τα τέλη του 7^{ου} αι.

δόγματος της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου δημιουργήθηκαν πολλά εκκλησιαστικά μορφώματα στην Ανατολή με μεγάλη ποικιλία εσωτερικών, θεολογικών διαφοροποιήσεων, αλλά με ένα κοινό μέτωπο απέναντι στις αποφάσεις της συνόδου και κατ'έκταση στην Κωνσταντινούπολη. Η ιστορία του κόσμου των Αντιχαλκηδονίων Εκκλησιών και των σχέσεών τους με την Κωνσταντινούπολη, αλλά και μεταξύ τους, εκφεύγει του σκοπού του παρόντος, θα επικεντρωθούμε μόνο στις σχέσεις με την Αρμενική Εκκλησία: βλ. πρόχειρα, Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Η σύνοδος του Λατερανού (649). Σύγκληση μετά την σύγκρουση. Θεολογία και πολιτική τον 7ο αι.*, Κατερίνη 2007², σ. 24-49, ιδιαίτερος σημ. 10, 33 όπου και η σχετική βιβλιογραφία (στο εξής: Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Η σύνοδος του Λατερανού*). – Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄-Β΄, Αθήναι 2002³ (στο εξής: Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*), τ. Α΄, σ. 582 κ.ε. και τ. Β΄, σ. 626-634. Ακόμη, βλ. W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge 1972. – St. J. Davis, *Coptic Christology in Practice. Incarnation and Divine Participation in Late Antique and Medieval Egypt*, Oxford 2008.

¹⁵ Για την αλήχηση των κανόνων της Πενθέκτης στην Αρμενική Εκκλησία βλ. M. van Esbroeck, *Armenien und die Penthektè, Annuarium Historiae Conciliorum* 24 (1992) 78-94. – Του ίδιου, *Le discours du Catholicos Sahak III en 691 et quelques documents arméniens annexes au Quinisexte*, στο *The Council in Trullo Revisited*, εκδ. G. Nedungatt - M. Featherstone [Κανονικά 6], Roma 1995, σ. 323-454, εδώ 325-365 και στις σ. 367-451 η γαλλική μετάφραση του κειμένου του Σαχάκ, το οποίο διασώζεται ως 90^η επιστολή στην αρμενική *Βίβλο τῶν Ἐπιστολῶν*, καθώς επίσης και δύο κειμένων, τα οποία αναφέρονται στα έθιμα των Αρμενίων και σχετίζονται με τους κανόνες της Πενθέκτης, των Ιωάννου Μαντακουνί (5^{ος} αι.) και Ιωάννου του Οτζούν (8^{ος} αι.). Ακόμη, βλ. A. Sharf, *Byzantine Orthodoxy and the "Preliminary Fast" of the Armenians*, στο *Byzance. Hommage à André N. Stratos*, εκδ. Nia A. Stratos, τ. I-II, Athènes 1986, τ. II, σ. 649-672, εδώ 655-669. – I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik' 356-357*. Για την ανάλυση του προβλήματος, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄ (685-695, 705-711)*, *Βυζαντινά* 21 (2000) 435-457, σ. 446-447, ιδιαίτερος σημ. 55.

όλη η Ανατολή είχε περιέλθει υπό την κυριαρχία του Χαλιφάτου¹⁶, με μοναδική εξαίρεση την Αρμενία. Με την τελευταία, η γέφυρα επικοινωνίας παρέμενε ανοικτή και τούτο οφείλεται σε πολλούς λόγους, ο βασικότερος εκ των οποίων ήταν η παρουσία μεγάλων αρμενικών πληθυσμών εντός των ορίων της αυτοκρατορικής διοικήσεως, οι οποίοι λόγω της ρευστότητας του ανατολικού συνόρου με την Αρμενία άλλοτε αποτελούσαν υπηκόους της Κωνσταντινουπόλεως και άλλοτε του Χαλιφάτου. Έτσι, λοιπόν, οι σχέσεις –πολιτικές και εκκλησιαστικές– των δύο γειτόνων γνώρισαν πολλές διακυμάνσεις, όπως καταδεικνύεται άλλωστε και από τους κανόνες της Πενθέκτης¹⁷.

¹⁶. Βλ. πρόχειρα, Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Β': *Ιστορία μέσης Βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1987², σ. 68-87. – Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου. Συμβολή στη διερεύνηση των αιτιών*, Κατερίνη 2002, σ. 178-184, ιδιαιτέρως σημ. 241 (στο εξής: Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία*). – W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1995 (α' έκδοση 1992). – Του ίδιου, *Confronting Islam: Emperors Versus Caliphs, (641-c. 850)*, στο *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, εκδ. J. Shepard, Cambridge 2008 (στο εξής: *The Cambridge History of the Byzantine Empire*), σ. 365-395. – M. Gil, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge 1992. – H. Kennedy, *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State*, London 2001. – Του ίδιου, *The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Harlow 2004².

¹⁷. Για την εκκλησιαστική ιστορία των Αρμενίων και τις Βυζαντινο-Αρμενικές σχέσεις πριν τον Στέφανο, βλ. G. Garitte (έκδ.), *La Narratio de Rebus Armeniae* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 132 - Subsidia 4], Louvain 1952. – K. Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, London 1965. – Nina Garsoïan, L'Arménie, στο *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, τ. III: *Les Églises d'Orient et d'Occident*, εκδ. J.-M. Mayeur κ.ά., Paris 1998, σ. 1140-1158. – Της ίδιας, *L'Église arménienne*. – Της ίδιας, *The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire*, στο *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, εκδ. Hélène Ahrweiler - Angeliki E. Laiou, Washington, D.C. 1998, σ. 53-124. – Της ίδιας, *Church and Culture in Early Medieval Armenia* [Variorum Collected Studies Series 648], Aldershot 1999. – Της ίδιας, *Interregnum. Introduction to a Study of the Formation of Armenian Identity (ca 600-750)* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 640 - Subsidia 127], Louvain 2012, σ. 55-104 (στο εξής: Nina Garsoïan, *Interregnum*). – J.-P. Mahé, L'Église arménienne de 611 à 1066, στο *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, τ. IV: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, εκδ. G. Dagron κ.ά., Paris 1993, σ. 457-578 (στο εξής: J.-P. Mahé, *L'Église arménienne*). – I. Dorfmann-Lazarev, *The Churches of the Near East and Their Missions from the Persian to the Turkish Conquest, 604-1071*, στο *The Cambridge History of Christianity*, τ. III: *Early Medieval Christianities, c. 600-c. 1100*, εκδ. J. M. H. Smith - T. F. X. Noble, Cambridge 2008, σ. 65-85, εδώ 69-70. – R. W. Thomson, *Armenia (400-600)*, στο *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, σ. 156-172. – T. W. Greenwood, *Armenian neighbours (600-1045)*, στο *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, σ. 333-364.

Η προσωπικότητα του Στεφάνου

Ο Στέφανος, γιος ανώτερου κληρικού, γεννήθηκε περί το 680 ή 685 στην πόλη Δβιν και έλαβε την πρώτη μόρφωση στην εκεί πατριαρχική σχολή¹⁸. Στη συνέχεια ταξίδεψε στη Δύση για ευρύτερες σπουδές. Σε κάποιο μέρος της βυζαντινής επικράτειας, κατά τη μετάβασή του από την Αρμενία, κάπου στη Χαλδία¹⁹, μαθήτευσε δίπλα σε έναν μοναχό,

¹⁸ Για τη ζωή και τη δράση του Στεφάνου μητροπολίτου Σουνίκ διαθέτουμε, πέρα από τις επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Γερμανού και Στεφάνου στην αρμενική Βίβλο των Επιστολών 358-395 (η επιστολή του Γερμανού σε μεταγενέστερη λατινική μετάφραση: PG 98, col. 135-146 – βλ. παρακάτω), και το βασικό έργο του Step'annos Orbélean από τον 14^ο αι. για την ιστορία της επισκοπής και τους μητροπολίτες του Σουνίκ ή Συνής (αριτ. έκδ. από K. Shahnazarean, Paris 1859), γαλλ. μτφρ. από M. Brosset, *Histoire de la Siounie*, St. Petersburg 1864, αγγλ. μτφρ. από R. Bedrosian, *History of the State of Sisakan*, τ. I-II, Long Branch, NJ 2012 (στο εξής: R. Bedrosian [έκδ.], *History of the State of Sisakan*) την οποία και χρησιμοποιούμε στο παρόν. Άλλες πηγές, το τρίτο βιβλίο του Movsēs Daskuranc'i, αγγλ. μτφρ. C. J. F. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians*, London 1961 (στο εξής: C. J. F. Dowsett [έκδ.], *Caucasian Albanians*). Το έργο του Kirakos Gandzakets'i (αριτ. έκδ. από K. A. Melik'-Ohanjanyan, Erevan 1961), γαλλ. μτφρ. από M.-F. Brosset, *Histoire de l'Arménie par le vartabed Kiracos de Gantzac*, στο *Deux historiens arméniens*, τ. I, St. Petersburg 1870, σ. 1-194, αγγλ. μτφρ. από R. Bedrosian, *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians*, New York 1986. Το έργο του Mxit'ar of Ayrvank', Record of the History of the Most Blessed, Holy and Glorious Patriarch Stephen the Bishop of Siwnik', στο *Garegin Tēr-Yovsēp'ēanc', Mxit'a Ayrvanec'i: Noragiwł arjanagrut'wn ew erker (Mxit'ar of Ayrvank': Newly Discovered Inscription and Works)*, Jerusalem 1931. Για μία σύνοψη και αξιολόγηση των πηγών, βλ. S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, Louvain 1973, appendix C, Stephen of Siwnik in Byzantium, σ. 143-149 (στο εξής: S. Gero, *Iconoclasm of Leo III*). – M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office by Bishop Step'anos Siwnec'i († 735)* [Orientalia Christiana Analecta 270], Roma 2004, σ. 40-57 (στο εξής: M. D. Findikyan [έκδ.], *The Commentary on the Armenian Daily Office*). – I. Dorfmann-Lazarev, Travels and Studies of Stephen of Siwnik' 357-368. – S. La Porta, Purging John of Scythopolis. A Miaphysite Redaction of the Scholia on the Corpus Dionysiacum and its Armenian Version, *Le Muséon* 126 (2013) 45-83, σ. 55 σημ. 61, 56 σημ. 65 (στο εξής: S. La Porta, Purging John of Scythopolis). – M. Papazian (έκδ.), *Step'anos Siwnets'i: Commentary on the Four Evangelists*, New York 2014, σ. 9-17 (στο εξής: M. Papazian [έκδ.], *Step'anos Siwnets'i: Commentary*). Πολλά προβλήματα των πηγών σχετικά με τις μετακινήσεις του Στεφάνου και τις αιτίες αυτών, δεν θα μας απασχολήσουν διότι ξεφεύγουν από τους σκοπούς του παρόντος άρθρου.

¹⁹ Ο βασιικός οδικός άξονας επικοινωνίας Αρμενίας-Κωνσταντινουπόλεως διερχόταν από την εσωτερική πλευρά των ορεινών όγκων του Πόντου, δηλαδή της Χαλδίας, της Παφλαγονίας της Βιθυνίας για να καταλήξει στη Νίκαια, και μέσω Νικομήδειας στην Πόλη. Πιθανότατα ο μακρὺς αυτός δρόμος είχε αφετηρία το Δούβιο των Βυζαντινών, το αρμενικό Dwin. Το συνολικό του μήκος, σύμφωνα με τις αποστάσεις που παραθέτει ένα αρμενικό Οδοιπορικό του 10^{ου} αι., ήταν 875 αρμενικά μίλια και ο δρόμος αυτός διερχόταν από τη Θεοδοσιούπολη, τη μυστηριώδη «συνοριακή τάφρο», η οποία είναι δύσκολο να εντοπιστεί, την Κολώνεια, τη Νεοκαισάρεια, την Αμάσεια, τη Γάγγρα και την Άγκυρα, και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. H. A. Manandian,

όπου διδάχθηκε Ελληνικά, Λατινικά και Ρητορική. Κατά μίαν αναφορά του Μχιτ'αρ Αγιβανεσ'ι (13^{ος} αι.), με τη συνοδεία ενός άλλου μοναχού, του Γρηγορίου Ορτζίζ, περί το 710 επισκέφθηκαν την Αθήνα για θεολογικές και φιλοσοφικές σπουδές²⁰. Επίσης, υπάρχει και η μεταγε-

The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade, αγγλ. μτφρ. Nina G. Garsoïan, Lisbon 1965, σ. 163. Μία σειρά συνδέσεων στον άξονα Βορρά-Νότου έφεραν σε επαφή τους παράλιους οικισμούς του Πόντου με τις αρτηρίες της ενδοχώρας και στη συνέχεια με τις μεγάλες πόλεις του εσωτερικού, ακολουθώντας συνήθως τις κοιλάδες των ποταμών. Οι συνδέσεις αυτές ήταν οι εξής: από τη Σινώπη προς την κοιλάδα της Άμνιας, από τις Παύρες κατά μήκος του ποταμού Άλυ, από την Αμισό κατά μήκος του ποταμού Ίριδος προς τη Μαγνόπολη και την Αμάσεια, από το Ουναίον προς τη Νεοκαισάρεια και περαιτέρω τη Σεβάστεια· από την Κερασούντα προς την Κολώνεια και περαιτέρω τη Νικόπολη και τον ποταμό Ευφράτη ή τη Σεβάστεια, από την Τρίπολη και την Τραπεζούντα προς τα Σάταλα (Κάμαχο) και περαιτέρω τη Θεοδοσιούπολη, από το Ριζαίον προς τη Θεοδοσιούπολη, από τις Αθήνες προς τη Συσπρίτιδα και το Φαράγγιον. Σημαντικότερες από τις προαναφερόμενες συνδέσεις ήταν αυτές που κατέληγαν στην Αμισό και την Τραπεζούντα· βλ. A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos* [Dumbarton Oaks Studies 20], Washington D.C. 1985, σ. 39 κ.ε. Για το οδικό δίκτυο, βλ. Δ. Π. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4ος-6ος αι.)*, τ. Β': Ποντική - Ανατολική - Αιγυπτιακή [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 53B], Θεσσαλονίκη 2010, σ. 5-7, χάρτες Δ. 4α, β· 4 Δ. 4.1.8-10. - Του ίδιου, Συμβολή στη μελέτη της Επαρχίας Βιθυνίας κατά την πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο, στο *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, εκδ. Θ. Κορρές κ.ά., Θεσσαλονίκη 2011, σ. 147-172. - J. Koder, *To Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 99, 101, εικ. 7. - *Οδικό Δίκτυο στη Μ. Ασία (Βυζάντιο)*: http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaid=5617&boithimata_State=&kefalaia_State=#chapter_17.

²⁰ Η σύνδεση του Στεφάνου με την Αθήνα, πιστεύω ότι ήταν πνευματική και σχετίζεται περισσότερο με την ιδιαίτερη εκτίμησή του για το Αρεοπαγιτικό έργο, ως μεταφραστής και σχολιαστής, παρά ως αυτοπρόσωπη επίσκεψη στην πάλαι ποτέ πόλη της σοφίας. Η ακτινοβολία της Αθήνας πάντως παραμένει αμείωτη στο διεθνές στερέωμα ακόμη την εποχή αυτή· όσοι δεν γνωρίζουν την κατάσταση στην οποία έχει περιπέσει η Αθήνα στους μετά τον Ιουστινιανό αιώνες αναπαράγουν τη φήμη του παρελθόντος. Όπως οι Αρμένιοι έτσι και οι Λατίνοι της Ρώμης θεωρούσαν θετικό στοιχείο για κάποιον από την Ανατολή να έχει σπουδάσει στην Αθήνα, όπως ο Θεόδωρος ο Ταρσέας μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αγγλίας· βλ. Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Θεόδωρος αρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρ (Canterbury). Ένας Έλληνας από την Ταρσό της Κιλικίας στην Αγγλία (668-690). Παρατηρήσεις και επισημάνσεις στον βίο και τη δράση του, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ/Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 14 (2009) 221-281, σ. 231-235. - Alison Frantz, *From Paganism to Christianity in the Temples of Athens*, *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 185-205, σ. 199-200. - A. Kaldelis, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009, σ. 67-69. Πρβλ. Wanda Wolska-Conus, Stéphanos d'Athènes et Stéphanos d'Alexandrie. Essai d'identification et de biographie, *Revue des Études Byzantines* 47 (1989) 5-89 (στο εξής: W. Wolska-Conus, Stéphanos d'Athènes et Stéphanos d'Alexandrie).

νέστερη μαρτυρία του Στεφάνος Ὁrbēlean (αρχές 14^{ου} αι.) ότι επισκέφθηκε και τη Ρώμη προς αναζήτηση ελληνικών χειρογράφων, κάτι που ελέγχεται ως υπερβολή και σύγχυση μεταξύ της Νέας και της Παλαιάς Ρώμης²¹. Γεγονός πάντως είναι ότι μεταξύ 712 και 718 βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου, σε συνεργασία με κάποιον Δαυίδ, μέλος της αυτοκρατορικής αυλής, ο οποίος αναφέρεται ως *ὑπατος και κηνάριος*²², δηλαδή επί της βασιλικής τραπέζης, μετέφρασε το σώμα των

²¹ Βλ. S. Gero, *Iconoclasm of Leo III* 146-147. Ο βιογράφος του Στεφάνου προφανώς έχει υπόψη του την αυτοβιογραφία του Ανανία του Σιράκ (600-650) την οποία και μιμείται. Αναφέρει, λοιπόν, ο Ανανίας, ότι όταν έφθασε στη Θεοδοσιούπολη και αναζητούσε κατάλληλο διδάσκαλο για να διδαχθεί τις θετικές επιστήμες, βρέθηκε ένας μορφωμένος άνθρωπος και τον παρέπεμψε σε κάποιον Θεόδοτο στην Τετάρτη Αρμενία. Όταν εξαντλήθηκε ο κύκλος των μαθημάτων εκεί και σφεατόταν για περαιτέρω σπουδές να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, τότε ο διδάσκαλός του υπέδειξε τον Τυχικό στην Τραπεζούντα, εφάμιλλο των μεγάλων διδασκάλων της Κωνσταντινουπόλεως και μάλιστα γνώστη και της αρμενικής. Ο Τυχικός είχε σπουδάσει στην Αλεξάνδρεια, στη Ρώμη και στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης, είχε σπουδάσει, με μεγάλη επιτυχία, φιλοσοφία για αρκετά χρόνια στην Αθήνα κοντά σε έναν διάσημο φιλόσοφο, δεν αναφέρεται όνομα, και τελικά επέστρεψε στην Τραπεζούντα όπου και ανέλαβε τη διδασκαλία σε δική του σχολή. Μετά από μερικά χρόνια, όταν πέθανε ο διδάσκαλος του Τυχικού στην Αθήνα, όλοι οι εναπομείναντες μαθητές προσέβλεψαν σε αυτόν ως τον καταλληλότερο διάδοχο· ο ίδιος ο αυτοκράτορας, μάλιστα, του έστειλε επίσημη πρόσκληση για την ανάληψη της έδρας, αλλά ο Τυχικός αρνήθηκε λέγοντας ότι έχει κάνει όρκο στον Θεό να μην εγκαταλείψει ποτέ την πόλη του, την Τραπεζούντα· βλ. F. C. Conybeare (έκδ.), Ananias of Shirak (A.D. 600-650), *Autobiography, Byzantinische Zeitschrift* 6 (1897) 572-574. - J.-P. Mahé, *Quadrivium et cursus d'études au VIIe siècle en Arménie et dans le monde byzantin d'après le "K'nnikon" d'Anania Sirakac'i, Travaux et Mémoires* 10 (1987) 159-206. Πρβλ. W. Wolska-Conus, *Stéphanos d'Athènes et Stéphanos d'Alexandrie*.

²² *Κηνάριος*, ή *επί της τραπέζης* βλ. «Kenarios», στο *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. I-III, New York - Oxford 1991 (στο εξής: *ODB*), τ. II, σ. 1120. - W. Seibt, *Kinarios-ein „neuer“ Würdenträger an Hof des byzantinischen Kaisers. Die Lösung der Probleme um das armenische kenaf mit Hilfe byzantinischer Bleisiegel, Handes Amsoreay* 88 (1974) 369-380. Πρβλ. Μαρία Γερολυμάτου, *Βασιλικά κτήματα, βασιλικά εργοδόσια. Σχετικά με την τροφοδοσία και τον ανεφοδιασμό του Ι. Παλατίου (9ος-11ος αι.), Βυζαντινά Σύμμεικτα* 17 (2005) 87-110, σ. 88. Υπάρχει και σχετική σφραγίδα, βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, αρ. 600. Ακόμη, βλ. R. W. Thomson, *Les Voyageurs arméniens à Byzance et leur connaissance du grec, στο Voyages et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle*, εκδ. A. Dierkens - J.-M. Sansterre [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège - Fascicule CCLXXVIII], Genève 2000, σ. 101-112, εδώ 108-110. - S. La Porta, *Purging John of Scythopolis* 48, 59 και σημ. 17, 81. Δύσκολα μπορεί να ταυτισθεί ο αναφερόμενος Δαυίδ με άλλα ομώνυμα πρόσωπα της εποχής, βλ. V. Inglisian, *Die armenische Literatur*, στο *Handbuch der Orientalistik*, τ. I.7, εκδ. G. Deeters κ.ά., Leiden - Köln 1963, σ. 156-272, εδώ 170-173. - R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature* 107-111. - M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office* 34. Προφανώς Χαλκηδόνιος στην πίστη βλ. Viaden A. Arutjunova-Fidanjan, *The Ethno-confessional Self-awareness of Armenians Chalcedonians, Revue des Études Arméniennes* 21 (1988-1989) 345-363, σ. 348-355.

Αρεοπαγιτικών έργων. Κατά μία καταγραφή στον κολοφώνα του χειρογράφου φαίνεται ότι η μετάφραση ολοκληρώθηκε κατά το έτος 6620 από κτίσεως κόσμου, δηλαδή στο δεύτερο έτος της βασιλείας του Βαρδάνη-Φιλιππικού²³. Επίσης, μετέφρασε στο βραχύ διάστημα της βασιλείας του Αρτεμίου-Αναστασίου (Ιούνιος 713-Φεβρουάριος 715), τα *Σχόλια περί τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς και μερικῆς* Επιστολές του Κυρίλλου Αλεξανδρείας²⁴ κατά το πρώτο έτος της βασιλείας του Λέοντος Γ', το έργο του Γρηγορίου Νύσσης *Περὶ κατάσκευῆς τοῦ ἀνθρώπου και του Νεμέσιου Εμέσης Περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου*²⁵.

Η επιστροφή του Στεφάνου στην Αρμενία θα πρέπει να συνέβη κατά τα τέλη του 718, αφού από την αρχή του καλοκαιριού του 717 μέχρι το τέλος του Αυγούστου του 718, η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν σε στενή πολιορκία από τους Άραβες²⁶, συνεπώς η αναχώρησή του το πιθανότερο είναι να κατέστη δυνατή μετά την εποχή αυτή, όταν αποκαταστάθηκε η επικοινωνία με τον ευρύτερο χώρο. Εκτός του δεδομένου αυτού, προτείνεται ο συγκεκριμένος χρόνος, 1) με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις στα χειρόγραφα, αφού η τελευταία μετάφρασή του χρονολογείται το έτος 6227, δηλαδή κατά το πρώτο έτος της βασιλείας του Λέοντος Γ', 2) η έλλειψη κάποιας μνείας σχετικά με την Εικονομαχία στην επιστολή του Γερμανού, 3) καθώς επίσης και οι μαρτυρίες των βιογράφων που τον θέλουν να επιστρέφει στην Αρμενία,

²³. Σύμφωνα με την καταγραφή στον κολοφώνα του χειρογράφου αρ. 73 της Bodleian Library, φαίνεται ότι ολοκλήρωσε τη μετάφραση του Διονυσίου κατά το δεύτερο έτος της βασιλείας του Βαρδάνη-Φιλιππικού βλ. S. Baronian - F. C. Conybeare, *Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1918, αρ. 73, col. 169-170. Και των χειρογράφων Jerusalem MSS 451, 1120, 1328, 1386 και Jerusalem MS 270 B σ. 3, βλ. A. Terian, *The Hellenizing School. Its Time, Place, and Scope of Activities Reconsidered*, στο *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, εκδ. Nina Garsoïan - Th. F. Mathews - R. W. Thomson, Washington, D.C. 1982, σ. 175-186, εδὼ 182 σημ. 68 (στο εξής: A. Terian, *The Hellenizing School*). - I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 362 σημ. 35, 363 σημ. 41. Για μία συνολική θεώρηση, βλ. R. W. Thomson, *The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 488 - Scriptores Armeniaci 17], Louvain 1987 και η μετάφραση [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 489 - Scriptores Armeniaci 18], Louvain 1987, εισαγωγή σ. VII-XV και παρακάτω το παράρτημα (στο εξής: R. W. Thomson, *Dionysius the Areopagite*).

²⁴. Στον κολοφώνα των χειρογράφων αρ. 69 και 70 της Bodleian Library υπάρχει σχετική σημείωση, βλ. S. Gero, *Iconoclasm of Leo III* 148.

²⁵. Στον κολοφώνα των χειρογράφων αρ. Jerusalem MSS 1862 (Νεμέσιος) και 390 (Γρηγόριος) υπάρχει σχετική μαρτυρία, βλ. A. Terian, *The Hellenizing School* 182 σημ. 69.

²⁶. Θεοφάνης 395-397. Βλ. Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, *Εικονομαχία καί κοινωνία* 186-187, σημ. 276-279. - I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 369 σημ. 77.

όταν ήταν ακόμη εν ζωή ο καθολικός Ιωάννης του Οτζούν (717-728), διότι στον κολοφώνα ενός χειρογράφου με τη μετάφραση έργων του Μ. Αθανασίου υπάρχει η σημείωση ότι τα τελευταία πέντε έργα έγιναν από τον Στέφανο, κατόπιν εντολής του Ιωάννη, ως προπαρασκευαστικό υλικό για την Αρμενο-Συριακή σύνοδο του Ματζικέρτ (726)²⁷, 4) τέλος, η απάντηση που συνέταξε ο Στέφανος στην επιστολή του Γερμανού βρίσκεται σε αρμονία με τις θεολογικές θέσεις, τις οποίες εξέθεσε ο Καθολικός Ιωάννης του Οτζούν στην παραπάνω σύνοδο του Ματζικέρτ, πράγμα που υποδηλώνει άμεση –αν όχι αυτοπρόσωπη– παρουσία στη σύνοδο του Στεφάνου. Επιλογικά, ως *terminus post quem* μπορούμε να προτείνουμε το έτος 718 για την αναχώρηση του Στεφάνου από την Κωνσταντινούπολη και ως *terminus ante quem* την εποχή πριν τη σύνοδο του Ματζικέρτ το 726. Προσωπικά, πάντως, δέχομαι την πρώτη χρονολογία, διότι τη βλέπω ως πιθανότερη με βάση τα παραπάνω.

Ασχέτως των παραπάνω προβληματισμών, σημασία έχει ότι όταν ο Στέφανος επέστρεψε στην Αρμενία, εκόμισε μεταξύ των άλλων και

²⁷. Βλ. R. P. Casey, *Armenian Manuscripts of St. Athanasius of Alexandria*, *Harvard Theological Review* 24.1 (1931) 43-59, σ. 52-53, 58-59. – R. W. Thomson, *The Transformation of Athanasius in Armenian Theology*, *Le Muséon* 78 (1965) 47-68 (στο εξής: R. W. Thomson, *The Transformation of Athanasius*), σ. 60 σημ. 36 (= *Studies in Armenian Literature and Christianity* [Variorum Collected Studies Series 451], Aldershot 1994, XIII). – J. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik'* 365 σημ. 56. Για τον Ιωάννη του Οτζούν, πρόσχερα βλ. Nina Garsoïan, «St. John of Ojun», στο *Dictionary of the Middle Ages*, τ. VII, New York 1986, σ. 125. – Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τò Βυζάντιον* 68-69. – Γ. Πετροσιάν, *Η θέση της Αρμενικής Εκκλησίας έναντι των εικόνων*, Αθήναι 1987, σ. 69-70. – J.-P. Mahé, *L'Église arménienne* 478-480. – A. Mardirosian, *Le Livre des canons arméniens (Kanonagirk' hayoc') de Yovhannēs Awjnc'e'i. Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 606 – Subsidia 116], Leuven 2004. – M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office* 34, 119-246. Για την εργογραφία του Ιωάννη, βλ. R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature* 218-219. – Manea-Erna Shirinian - Gohar Muradyan - A. Topchyan, *The Armenian Version of the Greek Ecclesiastical Canons* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 24], Frankfurt am Main 2010, σ. 10-17. Για τη σύνοδο του Ματζικέρτ, βλ. N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System*, μτφρ. Nina G. Garsoïan, Lisbon 1970, σ. 262-263. – W. Hage, *Die syrisch-jakobitische Kirche in frühislamischer Zeit*, Wiesbaden 1966, σ. 79-80. – J.-P. Mahé, *L'Église arménienne* 481-486. Γενική παρατήρηση των ερευνητών είναι ότι η Αντιχαλκηδόνια στάση της Αρμενικής Εκκλησίας καθίσταται αδιάλλακτη οριστικά με την πατριαρχία του Ιωάννη του Οτζούν. S. Peter Cowe, *Armenian Christology in the Seventh and Eighth centuries with particular Reference to the Contributions of Catholicos Yovhan Ojnc'e'i and Xosrovik T'argmanic*, *Journal of Theological Studies* 55 (2004) 1-54 (στο εξής: S. Peter Cowe, *Armenian Christology*).

μία δογματική επιστολή του Γερμανού προς την Εκκλησία των Αρμενίων, στην οποία αφενός μεν εξέθετε τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας με βάση τις Δ΄ και Στ΄ Οικουμενικές συνόδους, αφετέρου δε προσκαλούσε, εντός του παραπάνω πλαισίου, να ενωθούν με την Ορθόδοξη Εκκλησία²⁸.

Στην επιστολή του Γερμανού δεν αναφέρεται παραλήπτης με όνομα ή τίτλο, πράγμα ασυνήθιστο σε επίσημη αλληλογραφία. Μία εξήγηση, η οποία προβάλλεται και τη θεωρώ εύλογη, σχετίζεται με τη μακροχρόνια απουσία του Στεφάνου από την Αρμενία, η οποία είχε ως συνέπεια να αγνοεί τις πρόσφατες εκκλησιαστικές ή πολιτικές αλλαγές εκεί²⁹. Αν η επιστροφή του Στεφάνου συνέβη στα τέλη του 718, όπως πιστεύω μετά από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, Καθολικός την εποχή αυτή θα ήταν ο Ιωάννης του Οτζούν (717-728), μία εμβληματική προσωπικότητα της Αρμενικής Εκκλησίας³⁰.

Μετά την επιστροφή του, ο Στέφανος εξελέγη μητροπολίτης του Σιουνίκ ή της Συνής³¹ και επιφορτίσθηκε αμέσως με τη σύνταξη της απαντήσεως προς τον πατριάρχη Γερμανό. Η απάντηση δεν προσέθετε κάτι το ιδιαίτερο· επαναλάμβανε τις ήδη γνωστές ενστάσεις κατά της Χαλκηδόνας και τις κατηγορίες για Νεστοριανισμό, αλλά απαντούσε ικανοποιητικά στις κατηγορίες για Αφθαρτοδοκητισμό που απέδιδαν στην Αρμενική Εκκλησία³². Δεν ξέρουμε αν η απάντηση αυτή έφθασε ποτέ στην Κωνσταντινούπολη και στα χέρια του Γερμανού· πάντως το *Αρμενικό Συναξάριο* επιβεβαιώνει ότι «διαβάστηκε η απάντηση του Στεφάνου από τους Έλληνες», σημειώνοντας μάλιστα ότι «εξεπλάγησαν με τη θεολογική κατάρτισή του»³³. Υπάρχει, επίσης, η μνεία της αλληλογραφίας του Γερμανού με τους Αρμενίους σε μεταγενέστερες συνόδους της Αρμενικής Εκκλησίας (1165-1178 και 1178/9), κατά τις οποίες οι θέσεις του Στεφάνου χρησιμοποιήθηκαν ευρέως³⁴.

²⁸. Βλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 369 σημ. 78 και παρακάτω οικείο τόπο.

²⁹. Βλ. L. Lamza, *Patriarch Germanos I*. 122-123. – I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 365-366.

³⁰. Βλ. ανωτέρω σημ. 25.

³¹. Για τις μαρτυρίες των πηγών, βλ. ανωτέρω σημ. 17. Η περιοχή του Σιουνίκ ή Συνής ευρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της Αρμενίας, βλ. R. H. Hewsen, *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago, IL 2001, σ. 102 και <http://www.fouman.com/Y/Farsi4-Siwnik>.

³². Βλ. S. Peter Cowe, *Armenian Christology*, σημ. 67.

³³. G. Bayan (έκδ.), *Le Synaxaire arménien de Ter Israël* (XII. Mois de Hrotits), στο *Patrologia Orientalis*, τ. XXI, Paris 1930, σ. 679-838, εδώ 768 (στο εξής: *Le Synaxaire*).

³⁴. Βλ. Concilium Tarsense, στο J. D. Mansi (έκδ.), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τ. I-LII, Florentiae - Venetiis 1759-1798 (ανατ. Graz 1960-1961), τ.

Επιπλέον, μετά την επιστροφή του στην Αρμενία ο Στέφανος ασχολήθηκε και με άλλες μεταφράσεις και σχολιασμούς, όπως στους προφήτες Ιεζεκιήλ, Ιώβ, στο Λευιτικό³⁵, στους τέσσερις Ευαγγελιστές³⁶. Εκτός των παραπάνω, αποδίδονται στον Στέφανο η μετάφραση διαφόρων θεολογικών πραγματειών, μάλλον πέντε, του Μ. Αθανασίου, κατόπιν αιτήματος του πατριάρχου Ιωάννου του Οτζούν, ως μέρος της προετοιμασίας για τη σύνοδο του Ματζικέρτ (726),³⁷ σχόλια στη γραμματική του Διονυσίου του Θρακός³⁸ και ένας υπομνηματισμός στην καθημερινή λειτουργική πράξη της Αρμενικής Εκκλησίας³⁹.

Το τέλος του Στεφάνου ήταν μαρτυρικό· σε μία ποιμαντική επίσκεψη στην περιοχή του *Vayoc' Jor* το καλοκαίρι του 735 έπεσε θύμα της εκδικήσεως μίας γυναίκας ελευθερίων ηθών. Σύντομα ανακηρύχθηκε Άγιος, όπως φαίνεται στο *Αρμενικό Συναξάριο*, με ημέρα τιμής της μνήμης του την 23^η Ιουλίου⁴⁰.

Οι σχέσεις Γερμανού-Στεφάνου

Την εποχή που διέτριβε στην Κωνσταντινούπολη, ο Στέφανος έγινε μάρτυρας πολλών αλλαγών στον αυτοκρατορικό θρόνο· πρώτα ο

XXII, col. 201. Πρβλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik'* 373 σημ. 92.

³⁵. Βλ. S. La Porta, *Purging John of Scythopolis* 59 σημ. 80.

³⁶. Βλ. M. Papazian (έκδ.), *Step'anos Siwnets'i: Commentary*. – Του ίδιου, *Origen's Commentaries as Sources for Step'anos Siwnec'i's Commentary on the Gospels*, *Le Muséon* 117 (2004) 507-525.

³⁷. Βλ. ανωτέρω σημ. 26.

³⁸. Βλ. Stephen of Siwnik', *Meknut'iwn k'erakanin*, στο N. Adontz, *Denys de Thrace et les commentateurs arméniens*, μτφρ. R. Hotterbeex, Louvain 1970, σ. 181-219. – J. J. S. Weitenberg, *On the Chronology of the Armenian Version of Dionysios Thrax*, στο *Pensiero e istituzioni del mondo classico nelle culture del Vicino Oriente. Atti del Seminario Nazionale di Studio* (Brescia, 14-16 ottobre 1999), εκδ. R.-B. Finazzi - A. Valvo, Alesandria 2001, σ. 305-314. – A. Scala, *L'antica traduzione armena della Téchnē grammatikē' attribuita a Dionisio Trace e l'elaborazione del metalinguaggio armeno*, στο *La traduzione come strumento di Interazione culturale, Atti del Seminario svolti a Genova nei giorni 6-7 Novembre 2008*, εκδ. L. Busetto, Milano 2008, σ. 285-294.

³⁹. Βλ. M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office*, εισαγωγικά περί του συγγραφέως, σ. 40-57. Πρβλ. M. D. Findikyan, *Bishop Stepanos Siwneci: A Source for the Study of Medieval Armenian Liturgy*, *Ostkirchliche Studien* 44 (1995) 171-196.

⁴⁰. Βλ. *Le Synaxaire* 768. Ο Papazian συνδέει το μαρτύριο του Στεφάνου με την αντι-Παυλικιανή του δράση, διότι ένα βασικό στοιχείο της αντιθέσεως με τη διδασκαλία των Παυλικιανών ήταν η σεξουαλική ελευθεριότητα που επαγγέλλονταν οι τελευταίοι, βλ. M. Papazian (έκδ.), *Step'anos Siwnets'i: Commentary* 19-20 σημ. 33 και 23-24.

Μονοθελητής Βαρδάνης-Φιλιππικός (Φθινόπωρο 711-Ιούνιος 713), μετά ο Ορθόδοξος Αρτέμιος-Αναστάσιος (713-715), για λίγο ο άχρωμος Θεοδόσιος (715-717) και τέλος ο Λέων Γ΄ Ίσαυρος, ο μετέπειτα Εικονομάχος, από τον Μάρτιο του 717 και εξής. Επίσης, θα γνώρισε στον πατριαρχικό θρόνο, πρώτα τον Κύρο (696-711), μετά τον Ιωάννη (τέλη 711-715) και τέλος τον Γερμανό (11 Αυγούστου 715-τέλη 729).

Η αρχή των σχέσεων του Στεφάνου με τον Γερμανό δεν μπορεί να εντοπισθεί χρονικά. Δύσκολα πάντως θα δεχόμουν ότι η γνωριμία των δύο ανδρών συνέβη μόνον μετά την ανάδειξη του δευτέρου στον πατριαρχικό θρόνο, δηλαδή κατά το δεύτερο έτος της βασιλείας του Αναστασίου-Αρτεμίου, στις 11 Αυγούστου του 715, όπως υποστηρίζεται από μερικούς ερευνητές⁴¹. Κατά τη γνώμη μου, η γνωριμία τους πρέπει να συνέβη νωρίτερα, ίσως ευθύς με την εγκατάστασή του στην Κωνσταντινούπολη, όταν δηλαδή συνδέθηκε με την αρμενική παροικία της πόλεως και τον φιλολογικό κύκλο της αποκαλούμενης «ελληνόφιλης σχολής»⁴² και άρχισε η συνεργασία του με τον αυτοκρατορικό αξιω-

⁴¹. Βλ. ανωτέρω σημ. 4, 5.

⁴². Βλ. Μ. Papazian (έκδ.), *Step'anos Siwnets'i: Commentary* 9-10. - του ίδιου, The sources of Stepanos of Siwnik's Commentary on the Gospels, σ. 7, στο https://www.academia.edu/850264/The_sources_of_Stepanos_of_Siwniks_Commentary_on_the_Gospels (στο εξής: Μ. Papazian, The sources of Stepanos), όπου παρατηρεί: «While more research must be done to support a stronger case, one may surmise that the Armenian Hellenizing School was essentially an offshoot of what may be called the "School of Stephanus of Athens" in Constantinople, remnants of which Stepanos of Siwnik may have come into contact with during his sojourn in Constantinople in the early eighth century». Για την «ελληνόφιλη σχολή» και την παραγωγή της, βλ. R. W. Thomson, *Dionysius the Areopagite* (μτφρ.), σ. VIII σημ. 3. - S. La Porta, *The Armenian Scholia on Dionysius the Areopagite. Studies on their Literary and Philological Tradition* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 625 - Subsidia 122], Louvain 2008, σ. 1, 88-123 και σημ. 3 (στο εξής: S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite*). Πρβλ. Ch. Mercier, L'École hellénistique dans la littérature arménienne, *Revue des Études Arméniennes* 13 (1978-1979) 59-74. - A. Terian, The Hellenizing School. - Valentina Calzolari - M. Nchanian, L'École hellénisante. Faits et circonstances, στο *Âges et usages de la langue arménienne*, εκδ. M. Nchanian, Paris 1989, σ. 110-130. - Gohar Muradyan, Notes on Some Linguistic Characteristics of the Hellenizing Translations, *Le Muséon* 112 (1999) 65-71. - Της ίδιας, The Hellenizing School, στο *Armenian Philology in the Modern Era. From Manuscript to Digital Text*, εκδ. Valentina Calzolari - M. E. Stone, Leiden - Boston 2014, σ. 321-348. Ακόμη, βλ. στον τόμο *Studies on the Ancient Armenian Version of Philo's Works*, εκδ. Sara Mancini Lombardi - Paola Pontani, Leiden - Boston 2011, τις μελέτες: Gohar Muradyan, The Armenian Version of Philo Alexandrinus. Translation Technique, Biblical Citations, σ. 51-85 - Paola Pontani, Saying (almost) the Same Thing. On Some Relevant Differences between Greek-Language Originals and their Armenian Translations, σ. 125-146 - Manea Erna Shirinian, Philo and the *Book of Causes* by Grigor Abasean, σ. 155-189. Για την επίδραση των έργων αυτών στην ευρύτερη Αρμενική Γραμματεία, βλ. S. Peter Cowe, Generic and Methodological Developments in Theology in Caucasia from the Fourth to Eleventh Centuries within an East

ματούχο Δαυίδ τον κηνάριο⁴³. Αν η πρώτη βεβαιωμένη μετάφραση ολοκληρώθηκε κατά το δεύτερο έτος της βασιλείας του Βαρδάνη-Φιλιππικού (712)⁴⁴, μου φαίνεται απίθανο να μην αντιλήφθηκε το παραμικρό για τη δογματική αλλαγή που επέβαλε ο παραπάνω αυτοκράτορας και τη μονοθελητική σύνοδο-σιλέντιον, που συγκάλεσε το 712, αλλά και τα πρόσωπα που συμμετείχαν στα δρώμενα της εποχής, Γερμανό Κυζίκου, Ανδρέα Κρήτης κ.ά.⁴⁵. Επειδή θεωρώ πολύ πιθανή την παραπάνω εκδοχή, πιστεύω ότι με τον πατριάρχη Γερμανό θα συνδέθηκε πολύ νωρίς και θα πρέπει να αναπτύχθηκαν αμέσως αμοιβαία αισθήματα εκτιμήσεως· θα εγκαθιδρύθηκε μία σχέση φιλίας και συνεργασίας μεταξύ των δύο λογίων ανδρών, αν κρίνουμε από τις μαρτυρίες που είναι διάσπαρτες στους βιογράφους του Στεφάνου. Εκτός των άλλων, αναφέρουν εμφαντικά ότι παρακολουθούσε τις λειτουργίες που τελούσε ο πατριάρχης Γερμανός στην Αγία Σοφία⁴⁶, με την υπογράμμιση μάλιστα ότι δεν συμμετείχε στο Κοινό Ποτήριο, διότι, όπως σημειώνουν, είχε δηλώσει ότι δεν μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο δίχως την άδεια του Καθολικού του, μιας και οι δύο Εκκλησίες δεν ευρίσκονταν σε εκκλησιαστική κοινωνία⁴⁷. Προφανώς, ο Στέφανος θα ήταν παρών σε πολλές από τις ομιλίες που εκφώνησε ο πατριάρχης Γερμανός στον ναό της Αγίας Σοφίας, ομιλίες παρόμοιες με αυτές που διασώθηκαν⁴⁸.

Christian Context, στο *Il Caucaso: Cerniera fra Culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)*, Spoleto 1996, σ. 647-683, εδώ 669-673. - Του ίδιου, *Armenian Christology* 32 σημ. 15.

⁴³. Βλ. ανωτέρω σημ. 19.

⁴⁴. Βλ. ανωτέρω σημ. 20.

⁴⁵. Πρβλ. Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Ο Ανδρέας Κρήτης (660-740) 15-30. - Του ίδιου, Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού 278-286.

⁴⁶. Μία εικόνα της λαμπρότητας των ακολουθιών της Μεγάλης Εκκλησίας διασώζεται στον *Βίο Στεφάνου του Νέου*, έκδ. Marie-France Auzépy, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3], Aldershot 1997, σ. 94-96.

⁴⁷. *Book of Letters* 418. - R. Bedrosian (έκδ.), *History of the State of Sisakan*, τ. I, σ. 70. - *Le Synaxaire* 768. Πρβλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik'* 366 σημ. 62 και 367 σημ. 69.

⁴⁸. Για το ομιλητικό έργο του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Ε': *Γραμματεία της πρωτοβυζαντινής περιόδου Στ' - Θ' αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 349-350, 381 (στο εξής: Π. Χρήστου, *Πατρολογία Ε'*). - Κ. Σ. Σταυριανός, *Ο άγιος Γερμανός Α' ο Ομολογητής πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Συμβολή στην περίοδο της Εικονομαχίας*, Αθήνα 2003, σ. 88-105 (στο εξής: Κ. Σ. Σταυριανός, *Άγιος Γερμανός Α'*). - A. Kazhdan, *The History of Byzantine Literature*, τ. I: 650-850 [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (E.I.E./I.B.E.) - Ερευνητική Βιβλιοθήκη 2], Αθήνα 1999, σ. 59-64 (στο εξής: A. Kazhdan, *History of Byzantine Literature*). Πρβλ. Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, Ο Ανδρέας Κρήτης (660-740) 16-17, σημ. 40. Ο Στέφανος θεωρείται ο κατ' εξοχήν εισηγητής και της Βυζαντινής Οκταηχίας στην αρμενική μουσική λατρευτική παράδοση· βλ. M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian*

Διασώζεται η μαρτυρία ότι, μετά από πρόσκληση του πατριάρχου Γερμανού, συνέταξε γραπτή έκθεση-ομολογία της Αρμενικής Εκκλησίας προκειμένου να κάνει γνωστές τις θεολογικές θέσεις τους. Στην ομολογία αυτή, ο Στέφανος αναγνώριζε τις τρεις πρώτες Οικουμενικές συνόδους, δίχως μνεία στις επόμενες⁴⁹. Επρόκειτο για μια διπλωματική και ευγενική κίνηση εκ μέρους του Στεφάνου, διότι με τον τρόπο αυτό αντιπαρερχόταν τον σκόπελο του αναθεματισμού της Δ΄ Οικουμενικής από τους Αρμενίους και τις πρόσφατες προκλήσεις της Πενθέκτης που δηλητηρίαζαν τις εκατέρωθεν συνομιλίες· έτσι παρέμενε στο κοινό παρελθόν των δύο Εκκλησιών⁵⁰.

Εκείνο, όμως, που τεκμηριώνει, κατά την άποψή μου, αναμφίβολα τις σχέσεις, την πνευματική συγγένεια και την ψυχική περιχώρηση των δύο ανδρών, είναι το συγγραφικό τους έργο. Ο Γερμανός φαίνεται ότι επέδρασε καταλυτικά στην εν γένει θεολογική και συγγραφική παραγωγή του Στεφάνου, αφού ο τελευταίος παρακολούθει και μιμείται πιστά το έργο του Γερμανού.

Με έκπληξη, λοιπόν, παρατηρεί κανείς μία αντιστοιχία μεταξύ των έργων του Γερμανού και του Στεφάνου· του πρώτου ως πρωτότυπες συγγραφές και του δευτέρου ως νέες μεταφράσεις. Ο Γερμανός έγραψε σχόλια στο Αρεοπαγιτικό έργο⁵¹, ερμηνεία στη Θ. Λειτουργία⁵² και το

Daily Office 40-57 – A. Terian, *The Festal Works of St. Gregory of Narek. Annotated Translation of Odes, Litanies, and Encomia*, Colledgeville, MN 2016, σ. xxvi, σημ. 28.

⁴⁹. *Book of Letters* 417-418. Για το περιεχόμενο, πρόχειρα βλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 366-367 και σημ. 64-67.

⁵⁰. Βλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 366-368. Ο Στέφανος στο έργο του δεν φαίνεται να ασκεί κριτική στο δόγμα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου, ούτε διατυπώνει αντιβυζαντινές αιχμές· βλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 365 σημ. 57. – M. Papazian, *The sources of Stepanos* 24.

⁵¹. Σε κώδικες της Βατικανής Βιβλιοθήκης (371, 372, 374, 376) αναφέρονται σχόλια του Γερμανού στον Διονύσιο Αρεοπαγίτη. Ο αντιγραφέας, όμως, επειδή γνωρίζει την ύπαρξη και των σχολίων του Μαξίμου του Ομολογητού κάνει εξαρχής τη διευκρίνιση: «ὅσα μὲν ἔχουσι τὸν ἀριθμὸν σχόλια εἰσὶ Γερμανοῦ πατριάρχου ὅσα ἄνευ ἀριθμοῦ, Μαξίμου μοναχοῦ», παρὰ ταῦτα στην ὡα σημειώνει: «συγχώρησον, ἀδελφέ, ὅτι ἐγὼ τῶν δύο ἕνα ἀριθμὸν τέταχα τοῦ βιβλίου», PG 98, col. 87-88. Η παρατήρηση αυτή δηλώνει ότι σε κάποια αρχική μορφή ο Γερμανός είχε χρησιμοποιήσει ως βάση των σχολίων του ένα χειρόγραφο του Διονυσίου Αρεοπαγίτη, στο οποίο είχε ενσωματωμένα τα σχόλια τα αποδιδόμενα στον Μάξιμο (Group II, 2)· παρομοίως συμβαίνει και με τον σχολιασμό του Ανδρέα Κρήτης (Group II, 1). Βλ. *Corpus Dionysiacum*, τ. IV.1: *Ioannis Scythopolitani prologus et scholia in Dionysii Areopagitae librum 'De divinis nominibus' cum additamentis interpretum aliorum*, έκδ. Beata Regina Suchla [Patristische Texte und Studien 62], Berlin - New York 2011, σ. 43-44, 50-51. – S. La Porta, *Purging John of Scythopolis* 46-47.

⁵². *Ιστορία Ἐκκλησιαστικῆ καὶ μυστικῆ θεωρίας*, PG 98, col. 384-453. Βλ. Π. Χρήστου, *Πατρολογία Ε΄* 348-349, 381. – Κ. Σ. Σταυριανός, *Ἅγιος Γερμανός Α΄* 109-110. –

έργο *Περὶ ὄρων ζωῆς*⁵³. Ο Στέφανος μετέφρασε ὅλο το Ἀρεοπαγιτικό ἔργο⁵⁴, στο οποίο ἔγραψε και σχόλια⁵⁵, ἐπίσης ἔγραψε υπόμνημα στο Ὁρολόγιο⁵⁶ και τέλος, μετέφρασε το ἔργο του Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*⁵⁷, καθὼς και του Νεμεσίου Εμεῆσης, *Περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου*⁵⁸, τα οποία ἀπηχούνται στο παραπάνω ἔργο *Περὶ ὄρων ζωῆς* του Γερμανοῦ.

St. Parsons, *The Historia Ecclesiastica of Germanus I of Constantinople*, *Εκκλησία και Θεολογία* 3 (1982) 5-66. – A. Kazhdan, *History of Byzantine Literature* 67-70. Πρβλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 365 σημ. 55.

⁵³. PG 98, col. 89A-132D. Βλ. Π. Χρήστου, *Πατρολογία Ε'* 348. – Κ. Σ. Σταυριανός, *Άγιος Γερμανός Α'* 107-108. – *Theophylactus Simocates On Predestined Terms of Life*, ἔκδ. Ch. Garton - L. E. Westerink [Arethusa monographs 6], Buffalo, NY 1979. Ακόμη, βλ. *St. Germanus of Constantinople On the Divine Liturgy*, ἔκδ. P. Mayendorff, Crestwood, NY 1984. Πρβλ. Bishop Auxentios - J. Thornton, *Three Byzantine Commentaries on the Divine Liturgy: A Comparative Treatment*, *Greek Orthodox Theological Review* 32 (1987) 35-57.

⁵⁴. Βλ. R. W. Thomson, *The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita*, *Acta Jutlandica* 57 (1982) 115-124 (στο ἐξῆς: R. W. Thomson, *Ps. Dionysius Areopagita*) (= *Studies in Armenian Literature and Christianity* [Variorum Collected Studies Series 451], Aldershot 1994, XIV). – Του ἴδιου, *Dionysius the Areopagite*. Ακόμη, βλ. U. R. Jeck, *Philosophische Grundbegriffe des Ps.-Dionysius Areopagita in altarmenischer Version*, στο *Denys l'aréopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du colloque international de Paris 21-24 septembre 1994*, ἔκδ. Ysabel de Andia, Paris 1997 (στο ἐξῆς: *Denys l'aréopagite et sa postérité*), σ. 200-223. – S. La Porta, *The Reception and Influence of the Corpus of Works Attributed to Dionysius the Areopagite in the Medieval Armenian Spiritual Tradition*, *The Journal of the Faculty of Religious Studies, McGill University* 35 (2007) 211-226 (στο ἐξῆς: S. La Porta, *Reception and Influence*). – Του ἴδιου, *Two Visions of Mysticism: The Corpus Dionysiacum and the Book of Lamentation*, *Revue Théologique de Kaslik* 3-4 (2009-2010) 243-257. – Του ἴδιου, *Purging John of Scythopolis* 48 και ἀνωτέρω σημ. 22. Πρβλ. S. S. Arevšatyan, *David l'Arménien et Denys l'Aréopagite*, στο *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture* [Byzantina Sorbonensia 12], ἔκδ. Nina Garsoïan, Paris 1996, σ. 1-5.

⁵⁵. Βλ. S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite* 130 σημ. 50.

⁵⁶. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 39.

⁵⁷. PG 44, col. 124-256. Βλ. R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature* 201. – M. Grigorean, *Step'anos Siwnec'i*, Beirut 1958, παρὰ R. Bedrosian http://rbedrosian.com/awriters_bios08.htm. Για τον Γρηγόριο Νύσσης και το ἔργο του *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, βλ. Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Δ': *Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς, Δ' και Ε' αἰώνες*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 166-167, 186-192.

⁵⁸. PG 40, col. 483-818. Βλ. R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature*. – M. Grigorean, *Step'anos Siwnec'i*, ὀ.π. Για τον Νεμέσιο και το ἔργο του, βλ. Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ': *Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς, Δ' και Ε' αἰώνες*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 294-298. – Χ. Κοντάνης (πρόλογος) - Γ. Πλεξίδης (εἰσαγ.-μτφρ.-σχόλ.), *Νεμέσιος Εμεῆσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, Θεσσαλονίκη 2006.

Η επιστολή του πατριάρχου Γερμανού προς Αρμενίους

Σε μερικούς ερευνητές υπάρχει διάχυτη η άποψη ότι «διά την προσέγγισιν Ορθοδόξων και Μονοφυσιτών συνεκλήθη υπό του Φιλιππικού η σύνοδος του 712, ήτις μελανήν αφήκε κηλίδα επί της ανωτέρας Ιεραρχίας των χρόνων εκείνων»⁵⁹, αφήνοντας έτσι την εντύπωση ότι η σύνοδος-σιλέντιον του 712 στόχο είχε την αποκατάσταση των σχέσεων με τους Αρμενίους, μιας και ο Βαρδάνης-Φιλιππικός ως Αρμένιος είχε προσωπικό ενδιαφέρον για την κοινωνία των δύο Εκκλησιών· κάτι ανάλογο υπαινίσσεται και ο Π. Χρήστου⁶⁰. Αμφότεροι συνδέουν τις παρενέργειες της παραπάνω συνόδου με την *Επιστολή πρὸς Ἀρμενίους* και θεωρούν ότι με τον τρόπο αυτό προσπάθησε να διασκεδάσει τις κακές εντυπώσεις από την αλλαγή που επήλθε αργότερα. Η συσχέτιση αυτή, από ό,τι φαίνεται, δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί από τα γεγονότα και τις μαρτυρίες που μας διασώθηκαν. Η σύνοδος του 712 δεν απεικέρυξε την Δ΄ και Ε΄ Οικουμενική σύνοδο, αλλά μόνο την Στ΄, μέτρο ανεπαρκές για την αποκατάσταση των σχέσεων με τις Αντιχαλκηδόνιες Εκκλησίες.

Είναι γεγονός, πάντως, ότι ο Βαρδάνης-Φιλιππικός στην αρχή της βασιλείας του απελευθέρωσε μερικούς επιφανείς Αρμενίους, τους οποίους ως ομήρους «φιλοξενούσε» ο προκάτοχός του στην Κωνσταντινούπολη⁶¹. Την ίδια εποχή, όμως, ανάγκασε τους αρμενικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, μάλλον της Μ. Ασίας, να μετακινηθούν εκτός των ορίων και να εγκατασταθούν στη Μελιτηνή και στην Τετάρτη Αρμενία, με συνέπεια μετά από λίγο καιρό να περιέλθουν στην κυριαρχία των Αράβων, όταν αυτοί κατέλαβαν την περιοχή⁶².

Η επιστολή, πάντως, προς τους Αρμενίους, την οποία μετέφερε ο Στέφανος όταν ανεχώρησε από την Κωνσταντινούπολη για την Αρμενία, πιστεύω ότι δεν έχει καμία σχέση με τις παραπάνω εικασίες, αλλά αποτελούσε τη θεολογική τοποθέτηση-απάντηση του Γερμανού έναντι της ομολογίας που είχε ενχειρίσει νωρίτερα ο Στέφανος. Από

⁵⁹. Βλ. Ε. Φωτιάδης, Γερμανός Α΄ ο Ομολογητής πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ορθοδοξία* 11 (1936), σ. 176.

⁶⁰. Βλ. ό.π., σ. 346.

⁶¹. Ο άρχοντας των Αλβανών του Καυκάσου Βαράζ Τιριδάτης επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να διευθετήσει τα θέματα φόρου υποτέλειας με τον αυτοκράτορα, Ιουστινιανό Β΄, ο οποίος, όμως, κατακράτησε τους γιους του ως ομήρους. Μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού και την ανάληψη της εξουσίας από τον Βαρδάνη-Φιλιππικό, τα παιδιά του απελευθερώθηκαν και με δώρο ένα τεμάχιο του Τιμίου Σταυρού επέστρεψαν στον πατέρα τους βλ. C. J. F. Dowsett (έκδ.), *Caucasian Albanians*, κεφ. 12, σ. 128.

⁶². Θεοφάνης 382.6-7.

την απάντηση του Γερμανού μπορούμε να εικάσουμε και τις θέσεις που ανέπτυξε ο Στέφανος⁶³.

Στην επιστολή, ο πατριάρχης Γερμανός προσπαθεί να πείσει τους Αρμενίους ότι η αίρεση του Νεστορίου είναι ξένη τόσο για την Εκκλησία όσο και σε αυτούς, και το αποδεικνύει εκθέτοντας τη διδασκαλία της Εκκλησίας με βάση τα έργα του Κυρίλλου Αλεξανδρείας. Προφανώς ο Στέφανος θα επανέλαβε τις κωδικοποιημένες, πλέον, κατηγορίες που εκτόξευαν οι Αντιχαλκηδόνιοι για τους Ορθοδόξους. Η δε απαντητική τακτική του Γερμανού εντάσσεται στα πλαίσια του Νεοχαλκηδονισμού, δηλαδή της ερμηνείας του Όρου της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου υπό το φως της χριστολογικής διδασκαλίας του Κυρίλλου Αλεξανδρείας⁶⁴.

Γράφει, λοιπόν, ο Γερμανός: «Πιστεύομαι ότι πρό της ένωσης, δηλαδή πριν ή ο Μονογενής λόγος του Θεού προσλάβει την δική μας φύση, είχε μία φύση την θεία, όπως ο Πατέρας και τό Πνεῦμα. Ἀλλά, μετά την ένσάρκωσι των δύο ἐν αὐτῷ ἀναγνωρίζουμε φύσεις, οἱ ὁποῖες ἀνακηρύττουν αὐτόν τέλειο Θεό καί τέλειο ἄνθρωπο, καί μαζί μέ τόν Κύριλλο (*juxta Cyrilli sensum*) πιστεύομαι στόν σαρκωθέντα Μονογενή Λόγο του Θεοῦ. Ὅταν περί της σαρκώσεως ὁμιλοῦμε δέν ἐννοοῦμε ὅτι ὁ Λόγος του Θεοῦ προσέλαβε φύσι διάφορη ἀπό αὐτή πού ἀποδίδει σέ αὐτόν ὁ Κύριλλος, διότι δέν ὁμιλοῦμε περί δύο σεσαρκωμένων φύσεων, ἀλλά γιά μία, δηλαδή περί τῆς φύσεως του Λόγου του Θεοῦ, ἡ ὁποία σαρκώθηκε καί ἔλαβε τό σῶμα, τήν ψυχή καί τό πνεῦμα ... Μέ τόν τρόπο αὐτό μᾶς δίδαξαν οἱ ἅγιοι πατέρες μας νά σκεπτόμαστε καί νά πιστεύουμε καί πρό πάντων ὁ σοφός Κύριλλος στό σύγγραμμά του, “Περί τῆς Ἐνώσεως των δύο φύσεων θείας καί

⁶³. Βλ. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik* 366-367 σμμ. 64-65.

⁶⁴. Η προσπάθεια να ερμηνευθεί ο Όρος της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου υπό το φως της χριστολογικής διδασκαλίας του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, που αποτέλεσε κύριο μέλημα της Ορθόδοξης πλευράς καθ' όλη την περίοδο μετά την σύνοδο, ονομάσθηκε Νεοχαλκηδονισμός· πρόσχημα, βλ. I. Γ. Κουρεμπέλς, *Ο Νεοχαλκηδονισμός. Δογματικό σημείο διαίρεσης*; Θεσσαλονίκη 2003, σ. 110-166. - Π.-Γ. Τσορπατζόγλου, *Η σύνοδος του Λατερανού 24-25*. - Του ίδιου, *Εκκλησιαστικό δόγμα και αυτοκρατορική πολιτική*. Οι θεολογικές αντιπαραθέσεις του 7ου αι. ως αιτία αλλαγών της εκκλησιαστικής πολιτικής, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ/Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 12 (2007) 171-236, σ. 172-173. - R. Price, (έκδ.), *The Acts of the Council of Constantinople of 553. With Related Texts on the Three Chapters Controversy*, τ. I-II [Translated Texts for Historians 51], Liverpool 2009, τ. I, σ. 71-75. - C. Hovorun, *Maximus, a Cautious Neo-Chalcedonian*, στο *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, εκδ. Pauline Allen - Bronwen Neil, Oxford 2015 (στο εξής: *Oxford Handbook of Maximus the Confessor*), σ. 106-126.

άνθρωπίνης», στο οποίο δεικνύει ότι η ένωση αυτή δεν επέφερε καμία αλλαγή και ότι εκάστη φύσι διετήρησε τὶς ιδιότητές της» (137C-138B).

Δεν κάνει, λοιπόν, τίποτε περισσότερο από το να προτείνει στους αποδέκτες της επιστολής την αποδοχή των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου, της οποίας ο Όρος δεν διαφέρει σε κάτι από όσα εξέθεσε παραπάνω, αλλά και της Στ΄ Οικουμενικής, όπου με τον Ζ΄ Κανόνα καταδικάζονται όλοι οι αιρετικοί οι οποίοι κακοδοξούν περί της ενώσεως των δύο ἐν Χριστῶ φύσεων (138C-139B)⁶⁵.

Μετά την κατά τρόπο πειστικό, σύμφωνα με την άποψη του Γερμανού, για τους Αρμενίους, καταπολέμηση της περί των δύο φύσεων κακοδοξίας, φυσικό ήταν να μεταβεί και στο επόμενο θέμα, το οποίο άμεσα σχετίζεται με το προηγούμενο, στη διδασκαλία δηλαδή περί των δύο ἐν Χριστῶ θελήσεων. Τα επιχειρήματα αντλεί ο Γερμανός από την Αγία Γραφή και από τα συγγράμματα των Κυρίλλου Αλεξανδρείας, Μ. Βασιλείου, Μ. Αθανασίου και Γρηγορίου Θεολόγου, (141B-144C), όπως αυτά χρησιμοποιήθηκαν κατά τις σχετικές συζητήσεις της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου, και ανακεφαλαιώνονται ιδιαίτερος στο Έδικτο του Κωνσταντίνου Δ΄, μετά τη σύνοδο⁶⁶.

Ο Γερμανός, τέλος, εξηγεί στην επιστολή του ότι αδίκως κατηγορείται η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως περί Νεστοριανισμού ή Μονοφυσιτισμού, διότι και στα δύο στάθηκε απέναντι και κατεδίκασε τις σχετικές κακοδοξίες. Στο τέλος, με πολλή ταπεινώση, ζητεί από τους Αρμενίους να αποδείξουν, εάν κάτι από τα γραφόμενα τους φαίνεται απαράδεκτο ή λάθος και να επανέλθουν για διευκρινήσεις, ή διορθώσεις (144A).

Η απάντηση του Στεφάνου στην επιστολή του πατριάρχου Γερμανού προς Αρμενίους

Η απάντηση του Στεφάνου στα αρμενικά δεν ήταν μέχρι πρότινος προσιτή στον δυτικό ερευνητή, αλλά χάρη στην πρόσφατη μελέτη του I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik'* (c.685-735): *Redefining Armenian Orthodoxy Under Islamic Rule*⁶⁷, ο οποίος

⁶⁵. Βασική σκέψη του Γερμανού καθώς και όλων των Πατέρων, είναι ότι, «ὁ γὰρ τὴν τετάρτην δεχόμενος, καὶ τὴν ἕκτην ἐδέξατο εἶπερ λογιμοῦ καὶ νοδς κεκριμένου ἐντὸς καθέστηκεν. Ἡ γὰρ τῆς ἕκτης ρίζα καί, ὡς εἰπεῖν, θεμέλιος καὶ βᾶσις ἐστηρικμένη, ἡ τετάρτη πέφυκε σύνοδος», *Περὶ αἱρέσεων καὶ συνόδων*, PG 98, col. 81BC.

⁶⁶. *Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series Secunda*, τ. II.2, ἐκδ. R. Riedinger, Berolini 1992, σ. 823-856.

⁶⁷. I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik'*.

παραθέτει και αναλύει όλη σχεδόν την απαντητική επιστολή σε αγγλική μετάφραση, κατέστη πλέον δυνατή.

Η απάντηση, η οποία συντάχθηκε από τον Στέφανο κατόπιν συνοδικής εξουσιοδότησεως, απηχεί εν πολλοίς τις νέες ανάγκες και συγκυρίες που προέκυψαν στην Εκκλησία της Αρμενίας τον τελευταίο καιρό. Ο Στέφανος έπρεπε να λάβει δύο πράγματα υπόψη του το πρώτο ήταν οι αποφάσεις της πρόσφατης Συνόδου του Δβιν (719) υπό τον Καθολικό Ιωάννη του Οτζούν, καθώς επίσης και τους κανόνες της, με τους οποίους καταδίκιζαν εκ νέου τους Χαλκηδονίους ως σχισματικούς και τους Αφθαρτοδοκητές ή Φαντασιαστές, μαζί με τους Παυλικιανούς, ως αιρετικούς. Δεύτερον, έπρεπε να προβάλλει με εμφατικό τρόπο την καταδίκη του ακραίου Αφθαρτοδοκητισμού, αναγκαία προϋπόθεση για την ένωση με τους Ιακωβίτες Δυτικούς Σύρους, την οποία οι Αρμένιοι υπέγραψαν αργότερα στη σύνοδο του Ματζικέρτ (726) υπό την πίεση του χαλίφη Ομάρ. Και τα δύο υπηρετούσαν σαφώς πολιτικούς στόχους, τους οποίους επέβαλε ο νέος επικυρίαρχος, οι Άραβες, με σκοπό να υπάρξει σαφής διαχωρισμός των Χριστιανών του Χαλιφάτου από τους υπολοίπους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶⁸.

Η απάντηση του Στεφάνου ως συνοδικό κείμενο συντάχθηκε με βάση τα δύο παραπάνω δεδομένα, με συνέπεια να μην έχει πολλά περιθώρια ελιγμών. Ο Στέφανος, παρά την καλή του πρόθεση, έπρεπε να δικαιώσει τις παραπάνω αποφάσεις της Αρμενικής Εκκλησίας έναντι

⁶⁸. Οι ιστορικές περιπέτειες και οι συνθήκες, που διαμορφώθηκαν στη Μέση Ανατολή, συντέλεσαν να καθιερωθεί ένα όνομα που να χαρακτηρίζει τους Ορθοδόξους Χαλκηδόνιους πληθυσμούς σε αντίθεση με το πολυαριθμότερο Αντιχαλκηδόνιο, μονοφυσικό στοιχείο. Το όνομα αυτό ήταν Μελχίτες και προέρχεται από το συριακό *μαλκά* (μέλεκ), που σημαίνει βασιλεύς, υπονοώντας ότι ακολουθούσαν την πίστη του βασιλέως της Νέας Ρώμης βλ. T. Gregory, «Melchites», στο *ODB*, τ. II, σ. 1332. – C. Karalevsky, *Histoire des patriarchats melkites (Alexandrie, Antioche, Jérusalem) depuis le schisme monophysite du sixième siècle jusqu'à nos jours*, τ. I-III, Rome 1909-1911. – H. Kennedy, *The Melkite Church from the Islamic Conquest to the Crusades: Continuity and Adaptation in the Byzantine Legacy*, στο *The 17th International Byzantine Congress: The Major Papers*, New Rochelle, NY 1986, σ. 325-343 (= *The Byzantine and Early Islamic Near East* [Variorum Collected Studies Series 860], Aldershot 2006, VI). – S. Griffith, 'Melkites', 'Jacobites', and the Christological Controversies in Arabic in Third/Ninth-Century Syria, στο *Syrian Christian under Islam. The First Thousand Years*, εκδ. D. Thomas, Leiden - Boston - Köln 2001, σ. 9-56. – J. Nasrallah, *Syriens et Suriens*, στο *Symposium Syriacum 1972, célébré dans les jours 26-31 octobre 1972 à l'Institut Oriental de Rome. Rapports et communications* [Orientalia Christiana Analecta 197], Rome 1974, σ. 487-503. – I. Dick, *Les Melkites. Grecs-orthodoxes et Grecs-catholiques des Patriarcats d'Antioche, d'Alexandrie et de Jérusalem*, Turnhout 1994. – J. P. Monferrer Sala, *Between Hellenism and Arabicization. On the Formation of an Ethnolinguistic Identity of the Melkite Communities in the Heart of Muslim Rule, Al-Qantara* 33 (2012) 445-471.

της Κωνσταντινουπόλεως, για τον λόγο αυτό ελάχιστα έλαβε υπόψη τα σημεία που έθιγε στην *Έπιστολή* του ο πατριάρχης Γερμανός, μάλλον παράβλεψε. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η *Έπιστολή* αποτέλεσε την αφορμή για μία διακήρυξη πίστεως της Αρμενικής Εκκλησίας με αποδέκτες προφανώς όχι την Κωνσταντινούπολη, αλλά τη Βαγδάτη. Για τον λόγο αυτό κατηγορεί αφενός τη σύνοδο της Χαλκηδόνος ότι χρησιμοποίησε λεξιλόγιο και ορολογία καινοφανή, η οποία δεν ανήκει στη Γραφή και ότι διαχώρισε τη σωτηριολογία· αφετέρου αναλύει τη διδασκαλία περί της αφθαρσίας του Σώματος του Χριστού⁶⁹, κάτι που δεν συζητεί ουδόλως ο Γερμανός στην *Έπιστολή* του, αλλά υπηρετούσε τη σκοπιμότητα που αναφέραμε παραπάνω.

Ενδιαφέρον έχει ότι ο Στέφανος επαναφέρει το βασικό σημείο, το οποίο απετέλεσε και την αρχική πηγή διαφωνιών εν όψει της συντάξεως του Όρου της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου και αναφέρεται στους όρους, *ἐν δύο φύσεσιν ἢ ἐκ δύο φύσεων*, δηλαδή «*ένα καὶ τὸν αὐτὸν Χριστόν, Υἱόν, Κύριον, μονογενῆ, ἐν δύο φύσεσιν [ἐκ δύο φύσεων] ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον*»⁷⁰. Εκ

⁶⁹. Η αίρεση του Αφθαρτοδοκητισμού ανάγει την αρχή της στον Ιουλιανό, μονοφυσίτη επίσκοπο Αλικαρνασσού, ο οποίος έζησε στα τέλη του 5^{ου} με αρχές 6^{ου} αι. Ο Ιουλιανός προκειμένου να εξηγήσει την ενσάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού υποστήριξε πως μετά την ένωση των δύο φύσεων του Χριστού δεν ήταν δυνατόν να γίνεται λόγος για διάκριση μεταξύ των φυσικών ιδιοτήτων της Θείας ή της ανθρώπινης φύσεως. Ενώ ισχυριζόταν ότι το σώμα του Χριστού είναι κτιστό, δίδασκε πως γεννήθηκε άφθαρτο χάρη στην ένωση αυτού με τον Λόγο του Θεού και κατηγορούσε τους οπαδούς του Σεβήρου, αλλά και τους Ορθοδόξους ως «αφθαρτολάτρες» διότι δίδασκαν ότι το σώμα του Χριστού, ως ομοούσιο προς το σώμα της Θεοτόκου, ήταν πριν από την Ανάσταση «παθητόν» και «φθαρτόν». Η διδασκαλία του Ιουλιανού ονομάστηκε *Αφθαρτοδοκητισμός* και οι οπαδοί του *Αφθαρτοδοκητές* ή *Ιουλιανιστές* και *Φανταστικοί* ή *Φαντασιαστές*. Το πρόβλημα αυτό, καθώς και τα άλλα παρόμοια, όπως θέληση, ενέργεια, δικαίωσαν ιστορικά την αναγκαιότητα του Όρου της Χαλκηδόνος με τις διασαφήσεις που επέβαλε. Βλ. Π. Χρήστου, *Πατρολογία Ε΄* 242-244, 252-253. – Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, σ. 680-681. – S. Peter Cowe, *Armenian Christology* 35-40. – S. La Porta, *Purging John of Scythopolis* 54 σημ. 56. Για την έξαρση του προβλήματος στην Αρμενία, βλ. J. Meyendorff, *L'Aphthartocétisme en Arménie: un imbroglgio doctrinal et politique*, *Revue des Études Arméniennes n.s.* 23 (1992) 27-37. – S. Peter Cowe, *Armenian Christology* 40-49. – I. Dorfmann-Lazarev, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik' 373-379*. – Nina Garsoïan, *Interregnum* 88-99. Πρβλ. C. Hovorun, *Will, Action and Freedom. Christological Controversies in the Seventh Century*, Leiden - Boston 2008, σ. 28-30.

⁷⁰. Πρόχειρα, βλ. Γ. Δ. Μαριτζέλος, *Γένεση και πηγές του Όρου της Χαλκηδόνος. Συμβολή στην ιστορικοδογματική διερεύνηση του Όρου της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 67-80, 85-86 (στο εξής: Γ. Δ. Μαριτζέλος, *Γένεση και πηγές του Όρου της Χαλκηδόνος*). – Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Η σύνοδος του Λατερανού 21-22. Ιδιαίτερη αξία έχει η επισήμανση ότι ο Στέφανος προσωπικά, στο δικό του έργο, δεν έχει αναφορές ή κριτική στο δόγμα της Χαλκηδόνος* βλ. ανωτέρω σημ. 47.

πρώτης όψεως η διαφορά μεταξύ των δύο μορφών δεν φαίνεται πόσο σημαντική είναι, αλλά η πρώτη δεν αποκλείει την ορολογία «μία φύσις» μετά την ένωση, ενώ η δεύτερη παραμερίζει οριστικά κάθε σχετική υποψία⁷¹.

Η ορολογία «ἐκ δύο φύσεων» βρισκόταν πιο κοντά στο πνεύμα της Χριστολογίας του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, αλλά είχε προσαρμοσθεί ερμηνευτικά και στον μονοφυσιτισμό του Ευτυχούς. Από την άλλη, η ορολογία «ἐν δύο φύσεσιν» μπορεί να αποτελούσε καινοτομία της συνόδου, αλλά δεν ήταν ασύμβατη με τη Χριστολογία του Κυρίλλου, όπως αυτή διαφαίνεται στην αλληλογραφία με τον Ακάκιο Μελιτηνής και τον Σουκένσο Διοκαιοσαρείας. Η ορολογία της συνόδου «δύο φύσεις - ἕν πρόσωπον» πριν και μετά την ένωση συνδυάστηκε και με τον αναθεματισμό κάθε χρήσεως του όρου «μία φύσις», η οποία όμως είχε καθιερωθεί από τη διδασκαλία του Κυρίλλου και δεν απεργίπτετο πριν από τη σύνοδο της Χαλκηδόνος, έφερε σε πολύ δύσκολη θέση τους Αλεξανδρινούς τελικά η διατύπωση «ἐν δύο φύσεσιν» υπερίσχυσε και αποτέλεσε μέρος του τελικού Όρου της συνόδου⁷².

Τα αδιέξοδα όμως της εμμονής των οπαδών της «ἐκ δύο φύσεων» και μόνον θεολογίας φάνηκαν στην πορεία· έτσι, λοιπόν, η εξέλιξη της θεολογικής σκέψεως των Αντιχαλκηδονίων στον Μονοενεργητισμό και τον Μονοθελητισμό ήταν φυσικό επακόλουθο, καθώς επίσης και η εκτροπή στον Αφθαρτοδοκητισμό, αφού δεν κατανοούσαν την «ἐν δύο φύσεσιν» ή «ἐκ δύο φύσεων» διαφορά μετά την ένωση⁷³.

Η εντύπωσή μου είναι ότι ο Στέφανος αρύεται πατερικές χρήσεις από τα διάφορα Αντιχαλκηδόνια ή Μονοφυσιτικά καταρχήν και ύστερα από τα Μονοενεργητικά-Μονοθελητικά ανθολόγια της εποχής⁷⁴. Για τον λόγο αυτό τα επιχειρήματά του, καθώς και όλων των Αντιχαλκηδονίων, δεν έχουν βελτιωθεί μετά από τόσα χρόνια αντιπαραθέσεως και επαναλαμβάνονται κοινότοπα, δίκην συμβόλου πίστεως⁷⁵.

⁷¹ Για την εξέλιξη του προβληματισμού, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Η σύνοδος του Λατεράνου* 21-24.

⁷² Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλος, *Γένεση και πηγές του Όρου της Χαλκηδόνος* 67-139.

⁷³ Βλ. ανωτέρω σημ. 67.

⁷⁴ Βλ. R. W. Thomson, *The Transformation of Athanasius* 63 σημ. 50. – S. Peter Cowe, *Armenian Christology* 48 σημ. 194.

⁷⁵ Η χρήση ανθολογίων (florilegia) με χρήσεις, γνώμες, Ορθοδόξων πατέρων, ή αντιτιθεμένων αιρετικών ήταν πάγια τακτική στις εργασίες των συνόδων, και όχι μόνον, αλλά και πριν από αυτές στους θεολογικούς διαλόγους. Γενικά για τη χρήση των ανθολογίων από τις Οικουμενικές συνόδους, βλ. A. Alexakis, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype* [Dumbarton Oaks Studies 34], Washington, D.C. 1996, σ. 1-41. Ακόμη, για τα ανθολόγια της εποχής αυτής, βλ. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, τ. II: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, μέρος 2: *The Church of Constantinople in the Sixth Century*, μτφρ. Pauline Allen - J. Cawte,

Επιλογικά

Η έλευση του Στεφάνου στην Κωνσταντινούπολη δεν ήταν απλά μία επίσκεψη ενός ακόμη επαρχιώτη από τη μακρινή Αρμενία στο κέντρο του κόσμου της εποχής, όπως φαινόταν στην αρχή, αλλά απέβη η ανατολή μίας νέας εποχής για την Αρμενική Γραμματεία, και όχι μόνον. Μετά από πολλά χρόνια αποστάσεως και ψυχρότητας οι δύο Εκκλησίες, Βυζαντίου και Αρμενίας, είχαν την ευκαιρία να επικοινωνήσουν και να ανταλλάξουν απόψεις και αλληλογραφία μέσω διακεκριμένων θεολόγων.

Η συνάντηση των Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως και Στεφάνου, μετέπειτα μητροπολίτου Συνής ή Σιουνίκ, στην αυγή του 8^{ου} αιώνα στη Βασιλεύουσα δεν άνοιξε μόνον ένα κεφάλαιο στις προσωπικές σχέσεις τους, αλλά ταυτόχρονα σηματοδότησε και την έναρξη μίας γόνιμης συνεργασίας, καρποί της οποίας είναι οι μεταφράσεις του Στεφάνου, αλλά και οι συγγραφές του Γερμανού. Είμαι πεπεισμένος ότι μεταξύ των δύο αυτών ανδρών υπήρχε έντονη πνευματική περιχώρηση και διανοητική χημεία, ικανή να οδηγήσει σε μεγάλα τομύγματα, όπως φάνηκε.

Για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζω, στην έρευνα συσχετίζονται τα δύο πρόσωπα, Γερμανός και Στέφανος, και συνδέονται οι δράσεις και οι δραστηριότητές τους, με αποτέλεσμα να διευρύνονται οι γνώσεις μας για τα πρόσωπα και τα χρόνια στις αρχές του 8^{ου} αι., για τα οποία τόσα λίγα γνωρίζουμε· φωτίσθηκαν πτυχές και αναδείχθηκαν πρόσωπα ελάχιστα γνωστά και ξεδιπλώθηκαν όψεις εξαρχής απρόβλεπτες.

Ο Γερμανός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναδεικνύεται σε ηγετική φυσιογνωμία μεγάλης αξίας, εφάμιλλης, θα τολμούσα να πω τηρουμένων των αναλογιών, του Μ. Φωτίου, αλλά αδικημένη λόγω της συγκυρίας των γεγονότων· πρώτα ο Μονοθελητισμός του Βαρδάνη-Φιλιππικού και ύστερα η Εικονομαχία του Λέοντος Γ' τον ενέπλεξαν σε περιπέτειες, ώστε να αμβλυνθεί το φως της προσωπικότητος και της δράσεώς του, και να δοθεί περισσότερο βάρος στα ιστορικά γεγονότα και λιγότερο στα πρόσωπα αυτά καθεαυτά.

Ο Στέφανος, όταν έρχεται στην Κωνσταντινούπολη φέρνει μαζί του όλες τις αφηγήσεις των συμπατριωτών του για την Πόλη και τους Βυζαντινούς, αλλά και τις προκαταλήψεις για τους Χαλκηδονίους. Η γνωριμία του με τον Γερμανό και η επαφή με την αυτοκρατορική αυλή

London - Louisville, KY 1995, σ. 73-76. - F. Winkelmann, Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotheletischen Streitiges, *Klio* 69 (1987) 515-559.

αλλάζουν τον εσωτερικό του κόσμο και τον αναδεικνύουν σε θαυμαστή και μαθητή του.

Από τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε, πιστεύω ότι ο πατριάρχης Γερμανός πολύ νωρίς σχετίζεται με τον Στέφανο, σχεδόν από την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, και μετά, λόγω θέσεως και κύρους, είναι αυτός που τον εισάγει στην αυτοκρατορική αυλή και τον φέρνει σε επαφή με τον συμπατριώτη του Δαβίδ, τον *ύπατο και κηνάριο*, με τον οποίο συνεργάζεται σε διάφορες μεταφράσεις μάλλον υπό την καθοδήγηση και εποπτεία του Γερμανού. Τελικά, ο Στέφανος αναδεικνύεται από την αφάνεια, τουλάχιστον στην καθ' ημάς βυζαντινή ιστορία και συνδέεται με τα δρώμενα της Βασιλεύουσας τις πρώτες δεκαετίες του 8^{ου} αι., ενώ το έργο του αποτελεί γέφυρα μεταξύ Βυζαντίου και Αρμενίας σε όλα τα επίπεδα.

Παράρτημα: Εργογραφία Στεφάνου επισκόπου Συνής και η μετάφραση των Αρεοπαγιτικών έργων

Με βάση τις διάσπαρτες μαρτυρίες προσπάθησα να οργανώσω έναν κατάλογο, όσο το δυνατόν πληρέστερο, των έργων του Στεφάνου μητροπολίτου Συνής ή Σιουνίκ: αρμενική μετάφραση του Αρεοπαγιτικού έργου· αρμενική μετάφραση των σχολίων, Ιωάννου Σκυθοπολίτου, στο Αρεοπαγιτικό έργο· αρμενική μετάφραση του έργου του Γρηγορίου Νύσσης *Περί κατασκευής του ανθρώπου* αρμενική μετάφραση του έργου του Νεμεσίου Εμέσης *Περί της φύσεως του ανθρώπου* αρμενική μετάφραση πέντε Ομιλιών του Μ. Αθανασίου πατριάρχου Αλεξανδρείας αρμενική μετάφραση Επιφανίου Κύπρου⁷⁶ αρμενική μετάφραση του έργου του Κυριλλου Αλεξανδρείας *Περί Τριάδος* Υπόμνημα στο Ωρολόγιο⁷⁷. Ευχή «εις τεθνεώτα όταν κατατίθεται εις το μνήμα»⁷⁸. Ευχή «καθηγιασμού του ύδατος»⁷⁹. Υπόμνημα στα Τέσσερα

⁷⁶. Βλ. Μ. Ε. Stone - Roberta R. Ervine, *The Armenian Texts of Epiphanius of Salamis' de mensuris et ponderibus* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 583 - Subsidia 105], Louvain 2000.

⁷⁷. Βλ. ανωτέρω σημ. 39.

⁷⁸. Μ. D. Findikyan, An Armenian Funeral Prayer Attributed to Bishop Step'anos of Siwnik' and the Prayer for the Blessing of Water, στο *Synaxis Katholike. Beiträge zu Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag*, τ. I-II, εκδ. Diliana Atanassova - Tinatin Chronz, Wien - Berlin 2014, τ. I, σ. 197-212.

⁷⁹. Μ. D. Findikyan, ό.π. Έχει προ πολλού επισημανθεί η σχέση της ακολουθίας του Μικρού Αγιασμού με την τιμή της Θεοτόκου και μάλιστα με την σύνδεσή του με το Θεομητορικό προσκύνημα, *Λούσμα*, των Βλαχερνών, στοιχεία τα οποία κατά την άποψή μου επιρρωννύουν την στενή σχέση του Στεφάνου με τον Ανδρέα Κρήτης και τον

Ευαγγέλια⁸⁰. Υπόμνημα στον Ιώβ· Υπόμνημα στον Δανιήλ⁸¹. Υπόμνημα στον Εζεκιήλ⁸². Υπόμνημα στην Έξοδο· Υπόμνημα στο Λευιτικό⁸³. Ερμηνεία στους Δέκα Κανόνες των Ευαγγελίων⁸⁴. αρμενική μετάφραση της Αποκαλύψεως του Μεθοδίου⁸⁵. Σχόλια στη γραμματική Διονυσίου

Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως, αλλά και συγκρότημα των βλ. Κ. Καραϊσαρίδης, Οι ακολουθίες του αγιασμού και η θεραπευτική τους διάσταση, στο *Πρακτικά Ι Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ι. Μητροπόλεων «Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας»* (Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008), Βόλος 2009, σ. 372-413. Για το συγκρότημα των Βλαχερνών, το οποίο αποτελούσαν ο κυρίως ναός προς τιμήν της Θεοτόκου, το παρεκκλήσιο της Αγίας Σορού με την Εσθήτα της Θεοτόκου και το Λουσμα ή Λούμα, το αγίασμα, και είχε καταστεί σημείο αναφοράς των Θεομητορικών εορτασμών στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Ανδρέας Κορήτης (660-740) 16-17 σημμ. 39-40.

⁸⁰. Βλ. ανωτέρω σημμ. 36.

⁸¹. Η. K'yo-seyan, *Στεφάνου του Σιουνίκ σπαράγματα από τα υπομνήματα στον Ιώβ και τον Δανιήλ*, Ėjmiacin 1998, σ. 95-105 (στα αρμενικά). – S. Peter Cowe, The Reception of the Book of Daniel in Late Ancient and Medieval Armenian Society, στο *The Armenian Apocalyptic Tradition. A Comparative Perspective. Essays Presented in Honor of Professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth Birthday*, εκδ. Κ. Β. Bardakjian - S. La Porta, Leiden - Boston 2014 (στο εξής: *The Armenian Apocalyptic Tradition*), σ. 79-125, εδω 113.

⁸². Βλ. M. E. Stone - B. G. Wright - D. Satran (έκδ.), *The Apocryphal Ezekiel* [Early Judaism and Its Literature Series 18], Atlanta, GA 2002, σ. 82-91, 113-123, 137-138, 1451-58.

⁸³. Βλ. ανωτέρω σημμ. 35. Σε πολλά μεταγενέστερα ερμηνευτικά υπομνήματα της Αγίας Γραφής υπάρχουν αναφορές από τους συντάκτες ότι λαμβάνουν υπόψη τους τα έργα του Στεφάνου, δίχως όμως ακριβείς παραπομπές βλ. V. Nersessian, *The Bible in the Armenian Tradition*, London 2001, σ. 41-44. – M. Papazian, The sources of Stepanos 2.

⁸⁴. Έκδοση από τη Sirarpie Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*, Washington, D.C. 1963, σ. 103-104. – Stepanos Syunetsi, Commentary of Canon Tables, *Matenagirk' hayots (Armenian Classical Authors)*, τ. VI, 8th century, Antelias (Lebanon) 2007, σ. 556-560 (στα αρμενικά). Βλ. J. R. Russell, Two Interpretations of the Ten Canons Tables. I. An Interpretation attributed to Stepanos Siwnec'i, στο *Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel*, εκδ. Th. F. Mathews - A. K. Sanjian, Washington, D.C. 1991, σ. 206-207. – M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office* 53-54. Πρβλ. T. M. Lint, Vardan Anetsi's Poem On the Divine Chariot and the Four Living Creatures, Tenth-Eleventh Centuries, στο *Armenian Kars and Ani*, εκδ. R. G. Hovannisian, Costa Mesa, CA 2011, σ. 81-99. Το έργο βασίζεται στο αντίστοιχο του Ευσεβίου Καισαρείας, *Κανόνες δέκα τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων* (PG 22, col. 1276-1292), το οποίο είναι συνοπτικοί πίνακες των παραλλήλων ή διαφορετικών χωρίων των τεσσάρων Ευαγγελιστών, σε δέκα στήλες: 1) Ματθαίος-Μάρκος-Λουκάς-Ιωάννης, 2) Ματθαίος-Μάρκος-Λουκάς, 3) Ματθαίος-Λουκάς-Μάρκος, 4) Ματθαίος-Ιωάννης, 5) Ματθαίος-Λουκάς, 6) Ματθαίος-Μάρκος, 7) Ματθαίος-Ιωάννης, 8) Λουκάς-Μάρκος, 9) Λουκάς-Ιωάννης, 10) τα ιδιάζοντα κάθε Ευαγγελιστού βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Β': ο τέταρτος αιώνας, Αθήνα 1990, σ. 131.

⁸⁵. Κατά την μαρτυρία του Stepanos Ėrbélean (βλ. ανωτέρω σημμ. 18) στο 32 κεφάλαιο της *Ιστορίας* του βλ. A. Torchyan, The Armenian Version of the Apocalypse of

του Θρακόζ⁸⁶. Ακόμη αποδίδονται στον Στέφανο, ένα έργο με τίτλο *περί Αφθαρσίας του Σώματος* [του Χριστού]⁸⁷, ένα ποίημα στην Ανάληψη⁸⁸, μία απάντηση προς κάποιον επίσκοπο Αντιοχείας⁸⁹, μία απάντηση στους Βαρδαπέτες (αρχιμανδρίτες-επιστήμονες) από το Aluank, μία Εξήγηση του *Τυπικού επί τη θεμελειώσει Ναού* και μία *Άκολουθία επί τη έκδημία ιερέως*⁹⁰.

Από την εργογραφία του Στεφάνου θα μείνω στη μετάφραση των Αρεοπαγιτικών έργων. Το Αρεοπαγιτικό έργο⁹¹ στην Αρμενική Γραμματεία εμφανίζεται για πρώτη φορά με μερικά περιορισμένα μεταφρασμένα αποσπάσματα, προερχόμενα μάλλον από κάποιο ανθολόγιο, στο έργο *Σφραγίδα της Πίστewς*, στις αρχές του 7^{ου} αι.⁹²

Ps.-Methodius, στο *The Armenian Apocalyptic Tradition*, σ. 362-378, εδω 367-370.

⁸⁶. Βλ. ανωτέρω σημ. 38.

⁸⁷. Εκφράζουν αμφιβολίες, M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office* 50-53. – S. Peter Cowe, Philoxenus of Mabbug and the Synod of Manazkert, *Aram* 5 (1993) 115-129, σ. 124. – Nina Garsoian, *Interregnum* 88, μάλλον αποδέχεται.

⁸⁸. Βλ. R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature* 201.

⁸⁹. Βλ. M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office* 53.

⁹⁰. Βλ. M. D. Findikyan (έκδ.), *The Commentary on the Armenian Daily Office* 53-55.

⁹¹. Πρώτες μνείες για την εμφάνιση του Αρεοπαγιτικού έργου διαθέτουμε από τις αρχές του 6^{ου} αι.: πρόχειρα, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Η χρήση των Αρεοπαγιτικών έργων στη σύνοδο του Λατερανού (649) και στην Στ' Οικουμενική σύνοδο, *Θεολογία* 79 (2008) 381-430, σ. 383-399 (στο εξής: Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Η χρήση των Αρεοπαγιτικών έργων). – P. Rorem - J. C. Lamoreaux, *John of Scythopolis and the Dionysian Corpus. Annotating the Areopagite*, Oxford 1998, σ. 18-22 (στο εξής: P. Rorem - J. C. Lamoreaux, *John of Scythopolis*).

⁹². Βλ. Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τò Βυζάντιον* 192-201, όπου και τα περιεχόμενα του βιβλίου. – J. Lebon, Les citations patristiques grecques du "Sceau de la Foi", *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 25 (1929) 5-32. – R. W. Thomson, *Classical Armenian Literature* 196. Για περισσότερα, βλ. R. W. Thomson, Ps. Dionysius Areopagite 115. – S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite* 1. – Του ίδιου, Purging John of Scythopolis 61 σημ. 86. Εδώ θα πρέπει να κάνω μία επισήμανση στο παραπάνω έργο: έχει παρατηρηθεί ότι τα ελληνικά κείμενα που μεταφράζονται και είχαν αντιαρμενική στόχευση, από τους μεταφραστές λαμβάνουν αντιχαλκηδόνια πολεμική διάσταση, βλ. R. W. Thomson, The Transformation of Athanasius. – S. La Porta, Purging John of Scythopolis 61-62 σημ. 86, 88. – S. Peter Cowe, *Armenian Christology* 32 σημ. 15. Άλλα έργα, τα οποία ήταν ανεπίδεκτα παρερμηνείας δεν μεταφράστηκαν ποτέ, ή μεταφράστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή όταν δεν υπήρχαν ορατές θεολογικές σκοπιμότητες: παράδειγμα για το πρώτο αποτελεί ο Λεόντιος ο Βυζάντιος και για το δεύτερο η παντελής απουσία από τους αρμενικούς κώδικες του κατά Λουκάν Ευαγγελίου πριν τον 12^ο αι. της περικοπής που περιλαμβάνει την προσευχή του Χριστού στη Γεσθημανή, όπου αναφέρεται ότι, «καὶ ἐγένετο ὁ ἰδρῶς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος καταβαίνοντες ἐπὶ τὴν γῆν» (22, 44), και η οποία κατ' εξοχήν είχε χρησιμοποιηθεί από τον Μάξιμο Ομολογητή στον αντιμονοθελητικό του αγώνα προς επίρρωση του επιχειρήματος της υπάρξεως και ανθρωπίνου θελήματος στον Χριστό: βλ. S. Peter Cowe, *Armenian Christology* 34

Η μετάφραση του Στεφάνου στις αρχές του 8^{ου} αι., που είναι και η πρώτη, αποκτά ιδιαίτερη αξία, διότι συμπληρώνει τα κενά για την ιστορία της διαδόσεως και της μεταβιβάσεως του Αρεοπαγιτικού έργου, είτε αυτούσιου είτε με τα σχόλια του Ιωάννου Σκυθοπολίτου ή του Μαξίμου Ομολογητού είτε άνευ⁹³. Η αρμενική μετάφραση, λοιπόν, έχει από μόνη της τη δική της αξία για την ιστορία του κειμένου των Αρεοπαγιτικών έργων, και τούτο διότι στη μέχρι τούδε έρευνα δεν έχει ληφθεί υπόψη προκειμένου να διερευνηθεί το αρχικό, άνευ σχολίων, κείμενο του Διονυσίου Αρεοπαγίτη⁹⁴.

σημ. 25, σ. 48 σημ. 103. Για την ερμηνεία, βλ. PG 91, col. 65-70. – Maximus the Confessor, “*Opusculum 6: On the Two Wills of Christ in the Agony of Gethsemane*”, μτφρ. P. M. Blowers - R. L. Wilken, *On the Cosmic Mystery of Jesus Christ*, Crestwood, NY 2003, σ. 173-176.

⁹³. PG 4, col. 16-433, 527-576. Στις αρχές της δεκαετίας του 530 θα εμφανισθούν και τα πρώτα Σχόλια. Τα Σχόλια του Ιωάννου Σκυθοπολίτου έχουν αναμειχθεί από παλαιά με τα αντίστοιχα του Μαξίμου Ομολογητού, ώστε να φαίνεται αδύνατη η διάκρισή τους, αλλά με τη βοήθεια των μεταφράσεων που προϋπάρχουν των σχολίων στα συριακά θεωρείται πλέον δυνατός ο διαχωρισμός. Για την ιστορία και τα προβλήματα, βλ. περισσότερα Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Η χρήση των Αρεοπαγιτικών έργων 383-399. – I. Perczel, Once Again on Dionysius the Areopagite and Leontius of Byzantium, στο *Die Dionysius-Rezeption im Mittelalter. Internationales Kolloquium in Sofia vom 8. bis 11. April 1999 unter der Schirmherrschaft der Société internationale pour l'étude de la philosophie médiévale*, εκδ. T. Boiadjiev - G. Kapriev - A. Speer [Rencontres de Philosophie Médiévale 9], Turnhout 2000, σ. 41-85, εδώ 67. – Του ίδιου, The Christology of Pseudo-Dionysius the Areopagite: The Fourth Letter in its Indirect and Direct Text Traditions, *Le Muséon* 117 (2004) 409-446. – V. Vranic, The Christology of the Fourth Letter of Pseudo-Dionysius Areopagite: Chalcedonian or Monophysite? στο <https://www.academia.edu/1044267>.

⁹⁴. Βλ. S. La Porta, Purging John of Scythopolis 48 σημ. 18. Η πρώτη μετάφραση έγινε στα συριακά από τον Σέργιο, επίσκοπο Θεοδοσιουπόλεως ή Ρεσαΐνα (†536), και μάλιστα πριν την έκδοση των Σχολίων του Ιωάννου Σκυθοπολίτου. Έτσι, λοιπόν, διασώζει την πρώτη μορφή του κειμένου πριν τη μεταγενέστερη σύμμιξη με τα σχόλια των Ιωάννου Σκυθοπολίτου και Μαξίμου Ομολογητού· βλ. P. Sherwood, Sergius of Reshaina and the Syriac Versions of the Pseudo-Denis, *Sacris Erudiri* 4 (1952) 174-184, σ. 180, 183 (στο εξής: P. Sherwood, Syriac Versions of the Pseudo-Denis). – P. Rorem, The Doctrinal Concerns of the First Dionysian Scholiast, John of Scythopolis, στο *Denys l'aréopagite et sa postérité*, σ. 187-200. – P. Rorem - J. C. Lamoreaux, *John of Scythopolis* 37-39. Πρβλ. H. Hugonnard-Roche, Aux origines de l'exégèse orientale de la logique d'Aristote: Sergius de Reš'ainā (536), médecin et philosophe, *Journal Asiatique* 277 (1989) 1-17, σ. 5-6. – Του ίδιου, Note sur Sergius de Reš'ainā, traducteur du grec en syriaque et commentateur d'Aristote, στο *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism. Studies on the Transmission of Greek Philosophy and Sciences, dedicated to H.-J. Drossaert Lulofs on his 90th birthday*, εκδ. G. Endress - R. Kruk [CNWS publications 50], Leiden 1997, σ. 121-143, εδώ 121-125. – Π. Χρήστου, *Πατρολογία Ε'* 236-237. – D. Goutas, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsīd Society (2nd-4th/8th-10th centuries)*, London - New York 1998 = ελλ. μτφρ., *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό*.

Καταρχήν, η έρευνα έχει αποδείξει ότι η μετάφραση του Αρεοπαγιτικού έργου, η οποία έγινε στην Κωνσταντινούπολη από τον Στέφανο, από κοινού με τον Δαυίδ τον κηνάριο⁹⁵, έλαβε υπόψη της ένα χειρόγραφο, ίσως και περισσότερα, παραγωγής κάποιου εργαστηρίου της Κωνσταντινουπόλεως⁹⁶ που προσομοιάζει με εκείνο που δώρισε ο Μιχαήλ Γ΄ στον Λουδοβίκο Ευσεβή το 827 (Parisinus 437)⁹⁷, δηλαδή άνευ

Το κίνημα των ελληνοαραβικών μεταφράσεων στη Βαγδάτη κατά την πρόμμη αββασιδική περίοδο (2ος-4ος/8ος-10ος αιώνας), Αθήνα 2001, σ. 29-30. Για το έργο του Σεργίου, βλ. P. Sherwood (έκδ.), *Mimro de Serge de Rešayna sur la vie spirituelle, L'Orient Syrien* 5 (1960) 433-457 και 6 (1961) 95-115, 121-156. – I. Perczel, *Sergius of Reshaina's Syriac Translation of the Dionysian Corpus. Some Preliminary Remarks*, στο *La diffusion dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale. Filologia, storia, dottrina. Atti del Seminario nazionale di studio (Napoli-Sorrento, 29-31 ottobre 1998)*, εκδ. Carmela Baffioni, Alessandria 2000, σ. 79-95. – Του ίδιου, *The Earliest Syriac Reception of Dionysius*, στο *Re-Thinking Dionysius the Areopagite*, εκδ. Sarah Coakley - Ch. M. Stang, Oxford 2009, σ. 27-42. Σχεδόν δύο αιώνες μετά τη μετάφραση του Σεργίου, ο Φωκάς βαρ Σέργιος περί το 708 –για τον χρόνο της μεταφράσεως βλ. S. P. Brock, *Jacob of Edessa's Discourse on the Myron, Oriens Christianus* 63 (1979) 20-36, σ. 21– επειδή θεωρούσε ελλιπή τη μετάφραση του πρώτου φιλοπόνησε μία νέα στα συριακά από το σχολιασμένο, όπως υφίσταται σήμερα, κείμενο του Διονυσίου, βλ. P. Sherwood, *Syriac Versions of the Pseudo-Denis* 181-182. – J.-M. Hornus, *Le corpus dionysien en syriaque, Parole de l'Orient* 1 (1970) 69-93 (στο εξής: J.-M. Hornus, *Le corpus dionysien*). – G. Wiessner, *Zur Handschriftenüberlieferung der syrischen Fassung des Corpus Dionysiacum, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: I. Philologisch-historische Klasse* 3 (1970) 165-216 (στο εξής: G. Wiessner, *Corpus Dionysiacum*). – M. van Esbroeck, *La triple préface syriaque de Phocas*, στο *Denys l'aréopagite et sa postérité*, σ. 167-186. Οι παραπάνω μεταφράσεις στα συριακά διευκολύνουν τα μέγιστα στον διαχωρισμό του αρχικού κειμένου των Αρεοπαγιτικών συγγραμμάτων από τα μεταγενέστερα σχόλια, όπως έδειξε η Beata Regina Suchla, *Die sogenannten Maximus-Scholien des Corpus Dionysiacum Areopagiticum, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: I. Philologisch-historische Klasse* 3 (1980) 31-66. – Της ίδιας, *Die Überlieferung von Prolog und Scholien des Johannes von Skythopolis zum griechischen Corpus Dionysiacum Areopagiticum, Studia Patristica* 18.2 (1989) 79-83. – *Corpus Dionysiacum*, τ. I, έκδ. Beata Regina Suchla [Patristische Texte und Studien 33], Berlin - New York 1990, σ. 38-54. Με βάση τις παραπάνω έρευνες στη συριακή εκδοχή του Αρεοπαγιτικού έργου, μία πιθανή όψη του πρώτου κειμένου προτείνουν οι P. Rorem - J. C. Lamoreaux, *John of Scythopolis* 264-277. Οι δύο μεταφράσεις, συριακή και αρμενική, είναι ανεξάρτητες και δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους, γεγονός που μπορεί να συνεισφέρει τα μέγιστα στην πληρέστερη αποκατάσταση του άνευ σχολίων κειμένου του Αρεοπαγιτικού έργου, μιας και η αρμενική εκδοχή δεν έχει ληφθεί υπόψη ακόμη στην αποκατάσταση του αρχικού κειμένου βλ. J.-M. Hornus, *Le corpus dionysien*. – G. Wiessner, *Corpus Dionysiacum*. – R. W. Thomson, *Ps. Dionysius Areopagita* 117 σημ. 16.

⁹⁵. Βλ. ανωτέρω σημ. 21.

⁹⁶. Βλ. S. La Porta, *Reception and Influence* 212 σημ. 4. – Του ίδιου, *Purging John of Scythopolis* 49, 54, 55-62, 63.

⁹⁷. Το χειρόγραφο αυτό, Parisinus 437, απετέλεσε τη βάση της μεταφράσεως πρώτα του Ιλδούνου και ύστερα του Ιωάννη Σκώτου Εριγένη, μέσα 9^{ου} αι., για χάρη του Φράγκου μονάρχη Καρόλου του Φαλακρού (843-877) βλ. H. Omont, *Manuscrit des*

σχολίων του Ιωάννου Σκυθοπολίτου ή Μαξίμου Ομολογητού⁹⁸, έτσι, λοιπόν, επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι κυκλοφορούσαν στην Κωνσταντινούπολη εκ παραλλήλου τα δύο κείμενα, δηλαδή το άνευ και το μετά σχολίων⁹⁹.

Ο Στέφανος μετέφρασε επίσης και σχόλια στο Αρεοπαγιτικό έργο, προφανώς από το σώμα των σχολίων του Ιωάννου Σκυθοπολίτου, με τη μορφή κατένας ή σημειώσεων στο περιθώριο, στην ώα, και όχι ως συνεχές κείμενο¹⁰⁰. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι επιλεκτικά έχουν μεταφρα-

œuvres de S. Denys l'Aréopagite envoyé de Constantinople à Louis le Débonnaire en 827, *Revue des Études grecques* 17 (1904) 230-236. – G. Théry, Hilduin et la première traduction des écrits du Pseudo-Denis, *Revue d'histoire de l'Église de France* 9 (1923) 23-39. – J. Irigoien, Les manuscrits grecs de Denys l'Aréopagite en Occident, les empereurs byzantins et l'abbaye royale de Saint-Denis en France, στο *Denys l'aréopagite et sa postérité*, σ. 19-29, εδώ 19-23. Η μετάφραση του Εριγένη πάντως απετέλεσε την πρώτη συνολική επαφή της Δύσεως με το Αρεοπαγιτικό έργο· βλ. W. Berschin, *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Bern - München 1980 = *Ελληνικά γράμματα και λατινικός μεσαίωνας. Από τον Ιερόνυμο ως τον Νικόλαο Κουσανό*, μτφρ. Δ. Ζ. Νικήτας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 185-190. – P. Rorem, *Eriugena's Commentary on the Dionysian Celestial Hierarchy* [Studies and Texts 150], Toronto 2005. – T. Budde, *The Versio Dionysii of John Scottus Eriugena. A Study of the Manuscript Tradition and Influence of Eriugena's Translation of the Corpus Areopagiticum From the 9th through the 12th century*, διδακτορική διατριβή, Toronto 2011. Στη συνέχεια, ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος θα φιλοπονήσει μία νέα μετάφραση από χειρόγραφο που εμπεριείχε και τα σχόλια των Ιωάννου Σκυθοπολίτου και Μαξίμου Ομολογητού· βλ. Beata Regina Suchla, Anastasius Bibliothecarius und der Dionysius Areopagita latinus, *Archiv für mittelalterliche Philosophie und Kultur* 6 (2000) 23-31. – Réka Forrai, *The Interpreter of the Popes. The Translation Project of Anastasius Bibliothecarius*, διδακτορική διατριβή, Budapest 2008, σ. 84, 85-88 (στο εξής: R. Forrai, *The Interpreter of the Popes*). – Της ίδιας, The Notes of Anastasius on Eriugena's Translation of the Corpus Dionysiacum, *The Journal of Medieval Latin* 18 (2008) 74-100. Πρβλ. Catherine Kavanagh, The Impact of Maximus the Confessor on John Scottus Eriugena, στο *Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, σ. 480-499.

⁹⁸. Βλ. R. W. Thomson, Ps. Dionysius Areopagita 115-124, σημ. 15. – Του ίδιου, *Dionysius the Areopagite*, σ. VIII σημ. 3. – S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite* 1. Η αρμενική μετάφραση του Αρεοπαγιτικού έργου από τον Στέφανο έχει εκδοθεί μαζί με αγγλ. μτφρ. από τον R. W. Thomson, *Dionysius the Areopagite*. Πρβλ. U. R. Jeck, Philosophische Grundbegriffe des Ps.-Dionysius Areopagita in altarmenischer Version, στο *Denys l'aréopagite et sa postérité*, σ. 200-223. – S. La Porta, Purgung John of Scythopolis 48.

⁹⁹. Βλ. Beata Regina Suchla, Eine Redaktion des griechischen Corpus Dionysiacum Areopagiticum im Umkreis des Johannes von Skythopolis, des Verfassers von Prolog und Scholien. Ein dritter Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des CD, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: I. Philologisch-historische Klasse* 4 (1985) 177-193, σ. 182. – P. Rorem - J. C. Lamoreaux, *John of Scythopolis* 2. – S. La Porta, Purgung John of Scythopolis 48-49. – R. Forrai, *The Interpreter of the Popes* 85 σημ. 265.

¹⁰⁰. Βλ. R. W. Thomson, Ps. Dionysius Areopagita 115. – S. La Porta, Purgung John of Scythopolis 49 σημ. 21, σ. 61 σημ. 86. Ενδιαφέρουσα είναι η ιστορία και η διάδοση των σχολίων· βλ. R. W. Thomson, Ps. Dionysius Areopagita 119-121. – S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite* 2-3, 25. Δεν έχει ακόμη μελετηθεί η χρονολογική ενσωμάτωση

σθεί τα σχόλια που συνάδουν με τη Μονοφυσιτική διδασκαλία της Αρμενικής Εκκλησίας και έχουν παραλειφθεί όλα εκείνα που αναφέρονται στις δύο φύσεις του Χριστού, όπως διατυπώνεται στην Ορθόδοξη διδασκαλία μετά τον Όρο της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου της Χαλκηδόνας (451). Η επιλογή αυτή δεν πρέπει να αποτελούσε πρωτοβουλία του Στεφάνου, αλλά μάλλον χρησιμοποίησε κάποιο σώμα σχολίων που κυκλοφορούσε στο περιβάλλον των Αντιχαλκηδονίων της Κωνσταντινουπόλεως. Το ίδιο συμβαίνει και με τη συριακή μετάφραση του Φωκά, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι θα πρέπει να υπήρχε σχετικό «μονοφυσιτικό» αντιγραφικό εργαστήριο στην Κωνσταντινούπολη¹⁰¹. Η αρμενική μετάφραση δεν έχει τον πρόλογο του Ιωάννου Σκυθοπολίτου ή του Γεωργίου Σκυθοπολίτου, ούτε τα τρία ανώνυμα σχόλια τα οποία αποδίδονται στον Ιωάννη Φιλόπονο¹⁰².

Η τεχνική της μεταφράσεως ακολουθεί με συνέπεια τη μεθοδολογία της λεγομένης «ελληνόφιλης» σχολής¹⁰³.

των σχολίων του Στεφάνου από τους διάφορους μεταφραστές, βλ. S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite* 21-30, ιδιαιτέρως σημ. 50.

¹⁰¹. Βλ. S. La Porta, *Reception and Influence* 212 σημ. 4. – Του ίδιου, *Purging John of Scythopolis* 49, 54, 55-62, 63.

¹⁰². Βλ. S. La Porta, *Scholia on Dionysius the Areopagite* 130-145. – Του ίδιου, *Purging John of Scythopolis* 49-52.

¹⁰³. Βλ. ανωτέρω σημ. 40.

**Germanus, Patriarch of Constantinople (±650-730) and
Stephen, Metropolitan of Siwni or Siwnik' (±685-735)**

Stephen, the son of a higher clergyman, was born around 680 or 685 in the town of Dvin, Armenia. Later, he travelled to the West for advanced studies. It is a fact, however, that he was in Constantinople between 712 and 718, where, along with a man called David – a member of the imperial court, referred to as *ὑπάτος και κηνάριος*, *hypatos and kenarios*, i.e. the grandee charged with the superintendence of the imperial table – he translated the *Corpus Areopagiticum*. Stephen must have returned to Armenia in late 718, since the Arabs besieged Constantinople for more than a year – from early summer 717 to late August 718.

It is not possible to define the time when the relationship between Stephen and Germanus started. In my opinion, they must have met right after Stephen settled in Constantinople, i.e. when he befriended the Armenian community and the literary circle of the so-called “Hellenizing School” and started to cooperate with the imperial officer, *kenarios* David. I believe that he must have met patriarch Germanus I very early on and that the two men appreciated each other deeply. Judging by the records provided by the biographers, a strong friendship and cooperation must have developed between the two men. According to a record, patriarch Germanus invited Stephen to draft a testimonial report of the Armenian Church in order to learn first-hand its theological principles.

There is a correlation between the works of Germanus and Stephen – the original works of the former and the new translations of the latter. Germanus wrote comments on *Corpus Areopagiticum* and he also wrote a *Commentary to the Divine Liturgy* and the work *On Predestined Terms of Life*. Stephen translated the whole *Corpus Areopagiticum*, and wrote *Scholia* on it. He also wrote a *Commentary on the Armenian Daily Office* and finally he translated the work of Gregory of Nyssa, *On the Making of Man*, as well as the work of Nemesius of Emesa, *On the Nature of*

Man, both of which resonate in the above mentioned work *On Predestined Terms of Life* of Germanus.

When Stephen returned to Armenia, he brought with him, among other things, a dogmatic letter sent by Germanus to the Armenian Church, in which he presented the principles of the Orthodox Church on the basis of the IVth and VIth Ecumenical Councils on the one hand and he invited them, within the above mentioned framework, to unite with the Orthodox Church on the other.

Upon his return, Stephen was appointed bishop of Siwni or Siwnik' and he undertook the task to respond to the letter of patriarch Germanus. The response did not add anything particular to what was already known; it repeated the noted objections against Chalcedon and the accusations for Nestorianism, but it also provided sufficient answers to the accusations for Aphotodocetism the Armenian Church was charged with. It is not known whether this letter ever came to the hands of Germanus in Constantinople. In any case, the *Armenian Synaxarium* confirms that Stephen's answer was read by the Greeks, who were indeed surprised by his brilliant theological knowledge. The correspondence of Germanus with the Armenians is also mentioned in later Synods of the Armenian Church (1165-1178 and 1178/9), in which Stephanos' principles were widely used.

Also, upon his return to Armenia, Stephen also made other translations and annotations in the works of Ezekiel, Job, the Book of Leviticus, and the Four Evangelists. Besides, he is attributed with the translation of various theological treatises, possibly five, written by Athanasius of Alexandria, on request of patriarch Ioannis of Otzun, as part of the preparation for the Synod of Manzikert (726), as well as annotations to the *Ars Grammatica* of Dionysius Thrax and an annotation to the *Commentary on the Armenian Daily Office*.

Stephen died as a martyr. While visiting the area of Vayoc' Jor in summer 735, he was killed by a prostitute and was soon declared a Saint, as stated in the *Armenian Synaxarium*, on 23rd July.

The masterpiece of Stephen is the translation of the *Corpus Areopagiticum*. Along with David, Stephen's translation in the early 8th c. is particularly important, because it is thought to be the missing link in the diffusion and the dissemination of the *Corpus Areopagiticum*, either unabridged or with annotations by Ioannis of Scythopolis or Maximus the Confessor. The Armenian translation has a value of its own for the history of the *Corpus Areopagiticum*, since research has not taken it into consideration in order to examine the initial, not annotated, text of Dionysius the Areopagite.

The above mentioned translation took into consideration one, or maybe more than one manuscripts, produced in Constantinople, similar to the one donated by Michael III to Louis the Pious in 827 (Parisinus 437), i.e. not annotated by Ioannis of Scythopolis or Maximus the Confessor. The fact that the two texts, both annotated and not, were to be found in Constantinople is thus confirmed.